

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 1, p. 23-52, February 2019

DOI: 10.9737/hist.2019.706

Makalenin Geliş Tarihi: 6.12.2018 – Kabul Tarihi: 22.01.2019

Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevî Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı* *The Legendary Foundation of Buwayhid Dynasty and It's Historical Background*

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR - Abdulhamit DÜNDAR

ORCID No: 0000-0002-4436-5322 / 0000-0002-3126-6640

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü - Bilecik

Öz: 4/10. yüzyılın ortalarına doğru İran ve Irak'ın büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına alan Büveyhî Hanedanı, Hilafet topraklarındaki ayrılıkçı siyasi yapıların önemli bir halkasını temsil eder. 4/10. asrın başında Hasan el-Utruş'un Deylem bölgesindeki 13 yıllık faaliyetleri sayesinde İslâm'ı kabul ettikleri anlaşılmakta ve Farsçanın Kuzey İran lehçesini kullandıkları kabul edilmektedir. Büveyhîlerin mensup oldukları Deylem insanı hakkındaki bazı kayıtlar, onların gözü pek, savaşçı, zorluklar karşısında metanetli, zayıf cüsseli, seyrek saçlı, bitişik kaşlı, aceleci, aldırılmaz ve biraz pasaklı tabiatta kimseler olduklarına işaret eder. Ayrıca Taberistanlılar gibi giyinip, kısa mızraklar (zübînât) ve renkli kalkanlar taşıdıkları, paralı asker olarak muhtelif orduların piyade birliklerinde hizmet ettikleri, kendi toplumları dışındakilerle evlenmedikleri, tuhaf evlilik adetlerinin bulunduğu belirtilir. Hatta cenazelerinin ardından uzun süreli yas tuttukları, taziye sırasında saçlarını başlarını açıp, ellerini yüzlerini dövüp, sakallarını cenaze sahibine sürdükleri, ataerkil bir toplum oldukları, çok eşliliğin bulunmadığı, ölen kocasının ardından evlenen kadına kötü bakılması gibi çeşitli toplumsal karakteristikleri de not edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Büveyh/Büyâ, Deylem, Hasan el-Utruş, Zeydiyye, Deylemân, Gîlân

Abstract: The Buwayhid Dynasty, who had dominated a major part of Iran and Iraq towards the middle of the 4/10th century, represents an important part of the disunionist political structures in the Caliphate territory. It is understood that they adopted Zaydî Shiî Islam at the beginning of the 4/10th century, thanks to Hasan al-Utrush's 13 years of activities in Deylem region. It's also accepted that they were speaking the north-western variety of Persian language. As regards to the characteristics of Dailamites, to whom Buwayhids belonged, they were such fearless, firm, undersized, hirtellous, adjacent eyebrows, hasty, disregarding, a bit slabby people. However, they wore exactly in the same way as the Tabaristani people, and were armed with a sword and a coloured shield, and were carrying three small javelins (zübînât). As mercenaries, the Dailamites had served as infantry units in various armies. They practiced endogamy within their tribes, and their pre-wedding rituals witness some weird customs; for instance, the groom stayed in the bride's house for three days. Historical sources of the period drew attention to the extravagance of the Dailamite's lamenting over their dead. Meanwhile they put off the head covers and hit their faces and lay their beards on the funeral host. They were patriarchal society, and a widow, after her husband's death, will never remarry, otherwise she would be belittled before her clan.

Keywords: Buwayh/Büyâ, Daylam, Hasan al-Utrush, Zaydiyya, Daylamân, Gîlân

Volume 11
Issue 1
February
2019

* Bu makale hazırlanmakta olduğumuz doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Giriş

İslâm'ın ilk üç asrında, Büveyhîlerin mensup oldukları Deylem¹ bölgesinin demografik, etnik, dînî ve sosyal yapısı hakkında çok az şey bilinir. Bu bilinmezlikte, İslâm'ı kabule yaklaşmayan Deylem sakinleri ve bölgenin fiziki yapısının başlıca etken olduğunu söyleyebiliriz. 3/9. asrın ortalarına kadar ancak fütuhât kitaplarında zikredilen Deylem adı, bu tarihten sonra hem tarih hem de coğrafya kitaplarında daha sık geçmeye başlar. Deylem coğrafyasına giderek artan ilginin ardında, bölgede teşekkül eden Alevî Zeydî Devleti'nin payı büyüktür².

Deylem bölgesinde, hicri dördüncü asrın başlarından itibaren görülen askeri ve siyasi hareketliliği sadece dini sebeplere bağlamamak gerekir. Zira bunda Abbâsî Halifeliği'nin içinde bulunduğu buhranın da etkisi vardır. Dahası Deylemlileri böyle bir fütuhata teşvik eden unsurlar arasında, gazâ hareketinin sona ermesi ile İslâm beldelerinin düşman işgaline açık hale gelmesi de bulunuyordu³. Zaten Hilafet topraklarındaki istiklal hareketleri büyük oranda, gücünü yitiren merkezi idarenin çevrede kaybettiği otoritesinin yerini doldurmak şeklinde zuhur ediyordu. Biz bu çalışmamızda, Deylem asıllı Büveyhî ailesinin kurucuları olan 3 kardeşin (Ali, Hasan, Ahmed), o vakitler İran ve Irak'tan ibaret olan Hilafet topraklarını ele geçirip, 4/10. Yüzyılda elde ettikleri büyük siyasi başarının arka planı ve güç ve tahakkümlerini meşrulaştırmak için başvurdukları yöntemleri değerlendirmeyi amaçladık.

Büveyhîlerin ortaya çıkmasından evvel, İran'ın kuzeyinde Sâ mânîler'in kontrolü altındaki Taberistan ve Deylem bölgelerinde bazı istiklal hareketleri görülmüştü. Deylem asıllı Leylâ b.

¹ Deylem, Hazar Denizi'nin güney batı köşesindeki Gilân sahil şeridinin güneyinde doğu-batı istikametinde uzanan Elburz Dağlarının yamaçlarına ve burada yaşayan halka verilen addır. Bölgenin sınırları Büveyhîlerin siyasi nüfuzlarıyla orantılı olarak, 4/10. Yüzyılda genişlemiş olmakla birlikte, genel olarak güneyde Kazvin, Târüm ve Azerbaycan'ın bir kısmı, doğuda Rey ve Taberistan'ın bir bölümü, kuzeyinde Hazar Denizi, batıda Azerbaycan ve er-Rân ile mahdut coğrafi bir bölgedir bkz. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut 2004, s. 204; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, Dâru Sâdır, Beyrut 1996, s. 318-323; Müellifi meçhul, *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib* (Haz. V. Minorsky), Cambridge University Press, Cambridge 1982, s. 131-137; el-Mukaddesî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Medboli: Kahire 1991, s. 353; el-Hasan b. Ahmed el-Mühellebî, *Kitâbü'l-Azîz ev el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (thk. Teysîr Halef), et-Tekvîn li't-Tibâa ve'n-Neşr, Dimaşk 2006, s. 149; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, C. 2, s. 544.

² İbn Cerîr, 250 senesi vukuatında, "el-Hasen b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. El-Hasen b. Zeyd b. El-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib, bu senenin Ramazan ayında huruç etmiştir" sözleriyle, Taberistan Zeydî Devleti'nin kuruluşuna işaret eder bkz. et-Taberî, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Maârif, Kahire 1975, C. 9, s. 271-273; Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibu'l-Himem*, (thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî), Suruş, Tahran 2000, C. 4, s. 332-334; İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, C. 12, s. 49; Ebu'l-Kâsım el-Kazvînî, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, (thk. Azîzullah el-Utâridî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, C. 2, s. 410; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh* (thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997, C. 6, s. 210; Mes'ûdî, el-Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin isyanını şöyle anlatır: "Halife el-Müstâîn'in hilafeti zamanında (250 senesinde), el-Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. El-Hasan b. Zeyd b. El-Hasan b. El-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, Allah onlardan razı olsun, Taberistan bölgesinde isyan etti. Birçok muharebe ve şiddetli savaşların ardından Cürcan'a hâkim oldu. 270 yılında vefat edene kadar da onun elinde kaldı. Kendisinden sonra kardeşi Muhammed b. Zeyd onun halefi oldu ve Râfi' b. Herseme ile girdiği savaşa kadar da başta kaldı..." Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher*, (thk. Kemal Hasan Mer'î), el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005, C. 4, s. 124-5; Hasan Yaşaroğlu, "Zeydiyye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C. 44, ss. 324-326.

³ 4/10. Yüzyılın başlarında itibaren suğur kentlerine baskıyı artıran ve açık bir biçimde askeri harekâta giriş Bizans'ın yanında, Rusların kuzeyden saldırıya geçtikleri görülür. Rusların 332 yılında Berzea işgali bunun en önemli adımını oluşturuyordu bkz. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, Dâru Süveydân, Beyrut 1967, C. 11, s. 345; Miskeveyh age C. 6, s. 94.

en-Nu'mân⁴, 308/920 yılında Nişabur'u işgal etmiş fakat ertesi sene Sâmânîler tarafından şehri terke mecbur edilmişti. Ardından Esfâr b. Şîreveyh (Şîrûye)⁵ adlı gözü pek bir Deylemlî kumandan, efendisi ed-Dâî el-Alevî'nin desteğiyle Sâmânîler'in elindeki Rey'i işgal etti. Esfâr çok geçmeden emrindeki nüfuzlu kumandanlardan Merdâvîc b. Ziyâr⁶ tarafından katledildi. "Ben Acem devletini kurup, Arapların tahakkümünü ortadan kaldıracam" sözünü bir ülkü olarak benimsediği anlaşılan Merdâvîc, Taberistan, Cürcan, Rey ve Cibâl bölgesinin kuzey muhitlerini ele geçirip, Ziyârîler hanedanını (427/1029'a kadar) kurarak, Sâmânîler'in batısında müstakil bir idare tesis eden ilk İranlı kumandan olmuştu. Büveyhîlere tekaddüm eden bu kumandalar, memleketleri olan Deylem'den hatırı sayılır miktarda asker toplayarak, ciddi bir askeri güç tesis ettiler.

Babaları, Kiyâkiliş adı verilen köyde fakir bir balıkçı iken⁷, yakında büyük bir askeri güce malik olacak olan Büveyhî kardeşler, askeri kariyerlerine ilk defa Mâkân b. Kâkî (Kalî)⁸'nin saflarında başlamışlardı⁹. Mâkân'ın Merdâvîc karşısında güç kaybettiğini gören Ali b. Büveyh, büyük amacını tahakkuk için Merdâvîc'in saflarına katılmayı daha uygun görmüştü. 932'de Merdâvîc onu İsfahan ve Hemedan arasındaki Kerec'e¹⁰ vali tayin etti.

Kerec'deki başarılı idaresi ve Hürremîler'in¹¹ hâkimiyetindeki kalelere düzenlediği başarılı seferlerle¹² askeri ve mali gücünü pekiştiren Ali b. Büveyh, kısa bir süre sonra İsfahan üzerine yürüyüp, Abbâsî valisi İbn Yâkût'u şehri terke mecbur etmiştir. Hemen akabinde Errecan'ı ele geçirmiş, efendisi Merdâvîc'in gazabını, gönderdiği rehiner ve hediyelerle öteleme siyaseti gütmüştü. Merdâvîc'in suikaste uğraması, Büveyhî kardeşlerin siyasi gayelerini tahakkuk için yeni bir kapı aralamış, kısa bir süre sonra İran'ın batı kesimlerini ele geçirerek Irak'ı tehdit eder hale gelmişti. Ebû Şucâ' Büveyh'in¹³ üç oğlu, Ali Şîrâz-Fars'da, Hasan Rey-Cibâl'de, Ahmed ise Bağdat-Irak'ta emirliklerini kurdular. Böylece Büveyhî hanedanının elindeki topraklar üç kardeşin elinde adem-i merkezîyetçi bir yapı kazanmıştı. İdari yapıdaki bu özel durum, Büveyhîlerin ikinci kuşağındaki taht kavgalarının başlıca sebebinin oluşturuyordu. Üstelik Büveyhî ailesinin parçalı yönetim anlayışı, ilginç bir biçimde Selçuklu hâkimiyetine kadar geçerliliğinin yitirmemişti¹⁴.

Çalışmada Büveyhî hanedanının kuruluşu, Deylemlilerin, dolayısıyla da Büveyhîlerin dînî, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatları ve bölgenin tarihsel coğrafyası hakkında bilgi verildiği gibi, konunun bütünüyle ilgili bir genel değerlendirme de yapılmaktadır. Makaledeki iç başlıklar şöyle sıralanabilir: Giriş, Büveyhî Hanedanı'nın menkıbevî kuruluşu,

⁴ el-Hemedânî, *age*, C. 11, s. 51; Miskeveyh, *age*, C. 5, s. 232.

⁵ C. E. Bosworth, "Asfâr b. Şîrûya", *Encyclopædia Iranica*, 2011, C. 2/7, ss. 747-748.

⁶ 18. El-İsfahânî, Hamza b. el-Hasan, *Târîhu Sini Mülûki'l-Ard ve'l-Enbiyâ'* (Nşr. Cevâd el-İrânî et-Tebrîzî), Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1961, s. 183.

⁷ Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmü'l-Ğurer* (thk. Dorothea Krawulsky), Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1992, C. 5, s. 388-89.

⁸ Mes'ûdî, *age*, C. 4, s. 298; İbnü'l-Esîr, *age*, C. 6, s. 676.

⁹ İbnü'l-Esîr, *age*, C. 7, s. 6.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî, Kerec şehrinin, Hemedan ile İsfahan arasında, Hemedan'a daha yakın bir mevkide bulunduğunu kaydeder. Sonradan idari bir bölge (kûre) haline geldiği, şehrin merkezini Ebû Dülef el-Kâsım b. Îsâ el-İclî'nin kurduğu ve orada yerleştiği kaydedilmiştir bkz. Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân, Dâru Sâdır*, Beyrut 1995, C. 4, s. 446.

¹¹ Arap aleyhtarlığı ve Şîa çizgisinde tavsif edilen dini bir hareket olan Hürremiyye'nin temsilcilerine verilen addır bkz. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Hürremiyye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, C. 18, s. 500-1.

¹² Miskeveyh, *age*, C. 5, s. 368.

¹³ Ebû Şucâ'ın Behrâm Gur'a dayandırılan nisbesi için bkz. İbnü'l-Esîr, *age*, C. 7, s. 5-6.

¹⁴ W. Montgomery Watt, *The Majesty That Was Islam The Islamic World 661-1100*, Sidgwick&Jackson, London 1974, s. 193-194.

Deylemlilerin (Büveyhîlerin) sosyal ve kültürel yapısı, Deylem'in tarihsel coğrafyası, değerlendirme, sonuç, resimler ve kaynakça.

1. Büveyhî Hanedanının Menkıbevî Kuruluşu

İslâm tarihi boyunca birçok hanedanın menkıbevî kuruluş rüyaları ve hikâyelerine rastlanmaktadır¹⁵. Bu kuruluş anlatılarının genellikle yönetimin siyasi istikrara kavuşmasından hemen sonra icat edildikleri görülmüştür. Büveyhî Hanedanı'nın kuruluşuna kutsiyet atfeden böyle bir menkıbe ise Muizzüddeve¹⁶ zamanında kayıtlara geçmiş gibi görünmektedir. Rüyanı, Büveyhî hanedanının mevsuk olan en büyük atası Ebû Şucâ' Büveyh¹⁷ görmüştü. Rüyasında Büveyh'in tenâsül organından çıkan ve direğe benzeyen büyük bir ateş, bir ışık huzmesi şeklinde göklere dek yükselip semaya ulaşır, orada genişleyerek önce üç parçaya ayrılır, sonra bütün cihanı kaplayacak kadar dallanıp budaklanır, dünya halkları bu ışığa boyun eğer. Sütun halindeki ateşin üç parçaya ayrılması, Ebû Şucâ'nın üç oğlunu (Ali, Hasan, Ahmed), onlardan ayrılarak dünyayı saran diğer küçük kollar ise Büveyh'in neslini temsil ediyordu¹⁸.

Zikredilen menkıbevî kuruluş hikâyesinin birbirinden kısmî farklıklar gösteren iki versiyonu İbnü'l-Cevzî'nin (v. 597/1201) *el-Muntazam*'ı ile İbnü'l-Esîr'in (v. 630/1233) *el-Kâmil*'inde kaydedilmiştir. Aşağıda Büveyh'in menkıbevî rüyasının İbnü'l-Cevzî versiyonunun tercümesini olduğu gibi veriyoruz. Karşılaştırma yapılması amacıyla İbnü'l-Esîr'in rivayeti de dipnotta verilmiştir. Burada İbnü'l-Cevzî rivayetini esas kabul etmemizin başlıca sebepleri, daha erken tarihli olması, rivayet zincirinin ve rivayetin kayda geçirilişi hakkında daha detaylı bilgiler vermesidir. İbnü'l-Cevzî'ye ait rivayet şöyle başlar:

"Bu sene (h. 322) Ebû'l-Hüseyn Ali b. Büveyh ed-Deylemî'nin şanı arttı. Büveyh'in ilginç bir hikâyesi var ki, bu hikâye onların iktidarlarının başlangıcıdır. Şimdi hikâyeyi zikrederim; bize Muhammed b. Abdülbâkî el-Bezzâz, Ali b. el-Muhassin et-Tenûhî'den, o da babasından nakletti, ona da Kâtip Ali b. Hassân el-Anbârî şöyle anlatmıştır:"

"Muizzüddeve beni Bağdat'tan Deylemân'daki bir beldeye, kendisi adına evler yapmam için gönderdiğinde: 'Ebû'l-Hüseyn b. Şirküh'¹⁹ denilen Deylemli bir adamı ara sor, ona izzet ve ikramda bulun, [üzerimdeki] hakkını hatırlat, ona selamımı söyle!' dedi ve sonra da şöyle devam etti: 'Ona de ki, ben henüz çocuk iken babamın gördüğü rüya meselesini işittim. Babam ve sen rüyayı Deylemli bir rüya tabircisine yorumlatmıştunuz, yaşım küçük olduğu için anlamamışım, rüyayı benim için anlatsın, sen de bana aktarmak üzere ezberle!'" dedi.

el-Anbârî sözlerine şöyle devam eder:

"Deylemân'a vardığımda bir adam gelip bana selam verdi. Emir'in babası Büveyh ile aralarında bir dostluk bulunduğunu hemen anladım, saygı ve hürmet edip tazim ettikten sonra Muizzüddeve'nin mektubunu kendisine

¹⁵ Abbasîlerin ikinci halifesi el-Mansûr'un annesi Selâme'nin rüyası, Abbâsî Hanedanı'nın kuruluşunda da benzer bir menkıbevî rüya anlatısının bulunduğunu göstermektedir. el-Mesûdî, Selâme Ümmü Ca'fer'in rüyasını şöyle kaydeder: *"Ebû Ca'fer el-Mansûr'a hamile kaldığımda, rahmimden bir aslanın çıkıp, ayaklarının üzerine oturdu, kükredi ve kulaklarına vurdu. Sonra her taraftan aslanlar ona doğru geldi. Gelen aslanlar bir bir ona secde ettiler."* bkz. el-Mesûdî, *age*, C. 3, s. 235.

¹⁶ Büveyhîlerin Irak şubesinin kurucusu ve Büveyhî kardeşlerin en küçüğüdür. Halife el-Müstekfî tarafından kendisine Muizzüddeve, büyük ağabeyi Ali'ye İmâdüddeve, diğer ağabeyi Hasan'a Ruknüddeve unvanları verilmiştir bkz. İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân* (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1900, C. 1, s. 174-5;

¹⁷ Büveyh b. Fennâhüsre b. Temmâm b. Kûhî b. Şîrzil el-Esğar b. Şirkede b. Şîrzil el-Ekber b. Şîrâşâh b. Şîrfene b. Sîstânşâh b. Sasan Ebû Şucâ', Muizzüddeve'nin babasıdır bkz. İbn Nokta el-Hanbelî el-Bagdâdî, *İkmâlü'l-İkmâl*, (thk. Abdulkayyûm Abdu Rîbu'n-Nebî), Câmüatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1989, C. 3, s. 169.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 339-340; İbnü'l-Esîr, *age*, C. 7, s. 6-7

¹⁹ Tarih, coğrafya, tabakât ve terâcim literatüründe bu şahsın adına rastlanmamıştır. Zaten İbnü'l-Cevzî'nin rivayetinde, baba Büveyh'in komşusu olduğu açık bir biçimde vurgulanmaktadır. Fakat künyesi ve adı (Şirküh: dağ aslanı), Büveyhîlerin atalarının adıyla benzerlik taşımaktadır.

verdim. Bunun üzerine o da bana: 'Benimle Büveyh arasında sağlam bir gönül bağı bulunurdu.' dedi, Sonra eliyle işaret ederek, gördüğün üzere işte onun eviyle benim evim yan yanadır' dedi.”.

Yine Anbârî'den gelen bir haberde şöyle denilir:

“Bir gün [Büveyh] bana: 'Beni gerçekten korkutan bir rüya gördüm, onu yorumlayacak birini çağırırsan da ne anlama geldiğini bana açıklasa!' dedi. Ben de 'Biz burada sahranın ortasındayız, rüya tabircisini nereden bulalım, fakat biraz sabret, bir ara buradan geçen bir müneccime yahut bir âlime sorarız' demiştim. Bunun üzerinden aylar geçmişti ki, günlerden bir gün onunla birlikte deniz kıyısında balık avlamaya çıkmıştık. Oturup bir yığın balık tutmuştuk. İkimiz de tuttuğumuz balıkları sırtımızda taşımıştık. Geldiğimizde bana, 'Benim evimde bunları pişirecek kimse yok, en iyisi sen tamamını al da pişir' dedi. Bunun üzerine ben de aldım ve ona: 'Haydi bize gel hep beraber yiyeelim' dedim, o da öyle yaptı. Ben, o ve ailem oturup balıkları temizledik, bir kısmını pişirip geri kalanını kızarttık. Tam o sırada 'müneccim, rüyâ tâbircisi' diye bağırarak bir adam geçiyordu. [Büveyh] bana: 'Ey Ebü'l-Hasan gördüğün rüya sebebiyle sana söylediklerimi hatırla!' dedi ve ben de tabi ki hatırladım dedim, varıp adamı getirdim. Büveyh ona: 'Bir gece rüyamda kendimi oturarak bevl ediyor gibi gördüm. Tenasül organımdan direğe benzer büyük bir ateş çıktı. Sonra sağa sola, öne arkaya dallanıp budaklanarak tüm dünyayı doldurdu, nedir bunun anlamı?' dedi. Adam ona: 'Bu rüyayı sana 1000 dirhemden aşağı yorumlamam' dedi²⁰. Onun bu sözleriyle alay ettik ve: 'Yazıklar olsun sana, bizler karnımızı doyurmak için çıkıp balık avlayan fakara kimseleriz. Vallâhi ne bunu ne de onun 10 tanesini bir arada görmüş değiliz. Bununla birlikte balıkların en büyüğünü sana verelim' dedik. Adam razı olup başladı yorumlamaya: 'Dünyada hiçbir şeyleri yok iken dünyayı ele geçirecek oğulların olacak, rüyada gördüğün ateşin dünya üzerindeki kapladığı alan kadar onların saltanatı olacak' dedi. Bunun üzerine adama vurarak: 'Hem bizimle dalga geçtin hem hileyle balığı aldın' dedik. Büveyh 'Yazıklar olsun sana, gördüğün gibi ben fakir bir balıkçıyım, oğullarım ise işte şunlardır' diyerek eliyle Ali b. Büveyh'i işaret etti. Ali o vakitler bıyıkları yeni terlemişti, Hasan ondan birkaç yaş küçük, Ahmed ise buluş çağının bir miktar üzerindeydi. Yıllar geçti, Büveyh'in ve [oğlu] Ali b. Büveyh'in Horasan'a çıkışına kadar ben bu rüyayı tamamen unutmuşum. Ali b. Büveyh, Errecan²¹'i ve ardından Fars'ın tamamını ele geçirdiğinde onun haberi bize ulaştı. Bir gün ansızın ailesine ve Deylem beldesinin şeyhlerine gönderdiği hediyeler geldi. Bir elçisi gelerek beni sordu. Beni çağırmişti ve ben de çıkıp ona gittim. Mülkü beni o derece dehşete düşürdü ki rüyayı unuttum. Bana güzel davrandı ve verdiği bahşişler muazzam şeylerdi. Yanında bir süre kaldıktan sonra bana: 'Ey Ebü'l-Hüseyn rüya tabircisine anlattığımız babamın rüyasını ve tabircinin de size yaptığı yorum yüzünden sizin onu tokatladığımızı hatırla' dedi. Sonra 10.000 dinar getirterek bana verdi ve: 'İşte bu, o balığın parasıdır, onu al!' dedi. Bunun üzerine ben derhal yer öptüm. Bana: 'Siyasetimi beğendin mi?' dedi. Ben de: 'Evet' dedim. Bana, 'haydi Deylem'e git, orada bir çiftlik satın al ve bırak bundan sonraki işlerini ben yapayım' dedi. Ben de öyle yaptım. Yanında bir müddet kaldıktan sonra dönmek için kendisinden izin istedim. Bu isteğim üzerine: 'Yanımda kal, bütün masrafların bana ait olur, hatta sana yıllık 500.000 dirhem gelir getiren bir çiftlik iktâ ederim' dedi. Ben de: "Memleketim bana bundan daha sevimlidir' dedim. Bunun üzerine bundan başka bir 10.000 dinar daha verdi. "Bunu kimse bilmesin, Deylem'e vardığında bu paramın 5000'ini sıkıntıya düştüğün zamanlarda kullanmak üzere göm! 5000'i ile de kızlarına çeyiz dizersin' dedi ve 10 dinar daha verdi. 'Bunları da al ve çarçur etme' dedi. Paraları aldım, bir de ne göreyim, meğer her birinde 110 dinar varmış, ona veda edip oradan ayrıldım.”

Ebü'l-Kâsım şöyle dedi:

“Kıssayı iyice ezberledim. Muizzüddeve'nin yanına döndüğümde olduğu gibi anlattım. Buna çok sevindi ve şaşırtdı²².”.

İbnü'l-Cevzî rivayetinin senedini incelediğimizde, menkıbevî rüya anlatısını Nişvâr müellifi Ebû Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed'in (v. 384/994) bir eserinden²³ almış

²⁰ İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, C. 13, s. 339.

²¹ Errecân dağlık ve ovalık bölgelerden meydana gelen, hurması, inciri, zeytini, vergileri ve kazanç türleri bol bir bölgedir bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 421; Nâsır-ı Hüsrev bu şehirde kalmış ve detaylı bilgiler aktarmıştır. 443 senesinin son günleri Errecan'da geçiren Nâsır, şehirde sadece erkek sayısının 20.000 olduğunu kaydeder. Errecan'da Nâsır'ın dikkatini çeken ilk şey, sularının bolluğu ve evlerinin alt katlarında sularla soğutulan serdabların bulunmasıdır. Halk sıcak yaz günlerinde şehrin doğu tarafındaki dağdan çıkan suyun bir kısmını şehir akıtarak evlerini ferahlatmada kullanıyordu. Doğal su kaynağının bolluğu, bu şehirde hurma, portakal, turunc ve zeytin gibi muhtelif meyvelerin istihsalini mümkün kılıyordu bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehap Tarzi), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1950, s. 149.

²² İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 339-340.

²³ Tenûhî'nin günümüze ulaşan eserlerinde böyle bir kıssaya rastlanmamıştır.

olduğunu görürüz²⁴. Rivayetin sahibi ise, Büveyh'in yakın arkadaşı ve kapı komşusu *Ebü'l-Hüseyn b. Şîrkûh* adında Deylemli bir aile dostudur ve ondan bu hikâyeyi dinleyen kişi, Muizzüddeve zamanında Bağdat'tan Deylem'e gönderilen ve rivayeti muhtemelen ilk defa kayda geçiren *Ali b. Hassân el-Anbârî* adlı bir şahıstır. İbnü'l-Cevzî'nin rivayet zinciri en eski râvîden başlayarak şu şekildedir:

*"Ebü'l-Hüseyn b. Şîrkûh (Büveyh'in yakın dostu), Ali b. Hassân el-Anbârî, Ali b. Muhammed et-Tenûhî, el-Muhassın b. Ali b. Muhammed Kadî et-Tenûhî, Muhammed b. Abdalbâkî el-Bezzâz"*²⁵.

İbnü'l-Esîr ise Büveyh'in arkadaşı olarak *Şehriyâr b. Rüstem ed-Deylemî* adlı bir şahsın adını zikreder²⁶. Rivayetlerin senetleri karşılaştırıldığında olayı yaşayan ve ilk elden anlatan, İbnü'l-Cevzî'nin, *Ebü'l-Hüseyn b. Şîrkûh*'u ile İbnü'l-Esîr'in *Şehriyâr b. Rüstem ed-Deylemî*'sinin aynı kişi olması iktiza eder. Fakat her iki müellifin şifahi kaynağının isimleri açık bir biçimde farklıdır. Söz konusu farklılığın muhtemel sebepleri, İbnü'l-Cevzî rivayetinde saklı olabilir. Zira İbnü'l-Cevzî'nin şifahi kaynağı *Ebü'l-Hüseyn b. Şîrkûh*, Muizzüddeve'nin elçisi kendisine gelmeden evvel, Şîrâz'a İmâdüddeve Ali'nin yanına gittiğini ve Ali ile aralarında bu rüya hatırasının geçtiği söyler. Bu iki rivayetin kaynağı hakkındaki çelişki, menkıbevî rüyanın, Muizzüddeve'den önce İmâdüddeve tarafından kayda aldırılmış olması ihtimalini akla getirmektedir. İbnü'l-Cevzî bu rivayeti, 322/933-934 yılı olayları içerisinde anlatırken, İbnü'l-Esîr'in 321/933 senesinde zikretmesi de dikkat çekicidir. Zira İbnü'l-

²⁴ İbnü'l-Cevzî bu rivayeti Kadî et-Tenûhî'nin hangi eserinden aldığı kaydetmemiştir. Fakat Nişvârü'l-Muhadara'nın 1995 baskısının muhakkiki olan Abbûd eş-Şâlcî, et-Tenûhî'ye ait bu rivayeti, Nişvâr'ın 4. cildine eklemiştir. Bkz. et-Tenûhî, Ebû Ali el-Muhassın b. Ali b. Muhammed, *Nişvârü'l-Muhadara ve Ahbârü'l-Müzâkera*, (Thk. Abbûd eş-Şâlcî), Dâru Sâdır: Beyrut 1995, C. 4, ss. 191-194.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 339.

²⁶ İbnü'l-Esîr, Büveyhî hanedanının menkıbevî kuruluşunu şöyle hikâye eder: Hanedanının kuruluşu sırasında Ebû Şucâ' Büveyh orta halli bir adam olup, kendisine 3 oğul veren hanımı erken yaşta vefat eder. Hanımının ölümünün ardından uzun süre matem tutar. Şehriyâr b. Rüstem şöyle anlatıyor: "*Ben Ebû Şucâ Büveyh'in arkadaşıydım. Bir gün yanına girdiğimde aşırı derecede üzgün olmasını şöyle kınamıştım: "Sen üzüntüye tahammül edebilecek bir adamsın, kederinle şu zavallı çocukları da helak etme, sonra evlatlarından biri ölür de kederin katmerlenir, hanımının acısını unutturur"* diyerek onu teselli etmişim. Onu yanıma alıp biraz gezdirip, yemek yemeleri için oğullarıyla beraber evime getirmiş, kederli günlerinde onlara teselli olmuşum. Onlar bu haldeyken müneccim, sihirbaz, rüya tabircisi, tılsım ve sair şeylerin yazıcısı diye nida eden bir adam yekden çıka geldi. Ebû Şucâ onu yanına çağırıldı ve "*Rüyamda kendimi bevl ederken gördüm. Tenasil organımdan büyük bir ateş çıktı. O kadar uzadı ki yükselip göklere vardı. Sonra üç parçaya ayrılarak her bir şubesinden birkaç şube meydana geldi. Dünya onun ateşinin çıkardığı ışıqla aydınlandı. Beldelerin, halkların bu ateşe boyun eğdiklerini gördüm.*" dedi. Müneccim bunun üzerine; "*Bu büyük bir rüyadır. Bir hil'at, bir at, bir kayık vermezsen rüyayı tabir etmem*" dedi. Bunun üzerine Ebû Şucâ; "*Vallâhi üzerimdeki elbisemden başka bir malım yok, onu da alırsan üryan kalırım*" dedi. Bunun üzerine müneccim, "*O halde 10 dinar ver*" dedi. Ebû Şucâ; "*Vallâhi 1 dinarım yokken 10 dinarı nasıl vereyim*" dedi. Sonunda bir şey verdi ve müneccim, "*Şunu bil ki, senin 3 oğlun olacak, dünya ve üzerindekiyle sahip olacak, rüyanda gördüğün o ateş gibi onların da şan ve şöretleri ufuklara kadar yükselecek, onların neslinden melikler gelecek*" dedi. Bunun üzerine Ebû Şucâ; "*Bizimle alay etmekten utanmıyor musun? Ben fakir bir adamım, şu evlatların da fakir ve zavallı kimseler, nasıl olur da hükümdar olurlar?*" dedi. Müneccim, "*Bana onların doğum tarihlerini söyle*" dedi. Doğum tarihlerini söyleyince, müneccim hesap yapmaya başladı ve bir müddet sonra Ali'nin elini tutarak öptü ve şöyle dedi: "*Allah'a yemin ederim beldeleri alacak olan budur, ondan sonra bu*" dedi ve Hasan'ın elini tutarak öptü. Ebû Şucâ müneccime kızarak oğullarına, bizimle alay etmekte ileri giden şu adamı dövün demişti. Bunun üzerine çocuklar ona vurmaya başladılar, bu sırada o da yalvarıp duruyor, bizler de onların bu durumuna gülüyorduk. Nihayet çocuklar tokatlamayı bırakınca Müneccim onlara şöyle dedi: "*Bir gün hükümdar olduğunuzda benim bu sözlerimi hatırlayın*" dedi, biz de bu sözlere gülmüştük. Bunun üzerine Ebû Şucâ müneccime 10 dirhem vermişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *age*, C. 7, s. 6-7; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târihi Tercümesi*, (Çev. Ahmet Ağrakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, C. 8, s. 221-222.

Cevzî'nin rüya anlatısındaki, "Ali b. Büveyh, Errecan'ı ve ardından Fars'ın tamamını ele geçirdiğinde" ibaresi, Ebü'l-Hüseyn b. Şîrkûh'un ziyaretinin, İmâdüddeve Ali'nin Şîraz'ı ele geçirilmesi zamanına tekabül ettiğini gösteriyor.

İbnü'l-Cevzî, bu rivayetin özgün anlatısının ve nasıl kayıtlara geçtiği hakkındaki bilgimizin yegâne kaynağıdır. Buna göre rüya menkıbesi, Muizzüddeve'nin Bağdat'tan Deylem'e gönderdiği Ali b. Hassân el-Anbârî adındaki bir adamı tarafından kaydedilmiştir. Anbârî bu rivayeti, o vakitler oldukça yaşlı olduğunu tahmin ettiğimiz baba Büveyh'in arkadaşı Ebü'l-Hüseyn b. Şîrkûh'dan dinlemiştir. ez-Zehabî, İbn Tağrîberdî, es-Suyûtî, İbnü'l-İmâd, Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi muahhar tarihçiler, eserlerinde söz konusu rivayeti herhangi bir senet zikretmeden ve çoğunlukla özet olarak verirler²⁷.

Şüphesiz menkıbevî anlatıların tarihi bir değeri vardır. Bu menkıbeden öğrendiğimiz şeylerden biri, Büveyh'in hanımının, erken yaşlarda ölmüş olmasıdır. İbnü'l-Esîr rivayetinde bu husus açık bir şekilde söylenirken, İbnü'l-Cevzî, Büveyh'in evinde balıkları pişirecek kimsenin bulunmadığını söyleyerek ima etmiştir. Bir diğer bilgi Büveyhîlerin yaşadığı coğrafyanın dini yapısı hakkındadır. Kapı kapı dolaşıp, sihir, tılsım, rüya tabiri gibi işler yapan müneccim, falcı ve sair bilginlerden (*hâkîm, müneccim*) söz edilir. Rüyanın ana temasını teşkil eden sütun şeklinde göğe yükselen ateş ise muhtemelen Büveyhîlerin Mecûsîlikle²⁸ ilgili eski inançlarının izlerini taşımaktadır²⁹. Her ne kadar rüyadaki bu ateş, baba Büveyh'i korkutmuş olsa da netice itibarıyla halklara boyun eğdiren bir gücü ve saltanatı temsil etmektedir. Mutluluk ve kut alameti olarak tabir edilen korkunç ateşin Mecûsîlik ile yakın alakasını hatırlamak yerinde olacaktır. Büveyh'in oğullarının yükselen yıldızlarını haber veren kehanete, Büveyh ve dostu (Ebü'l-Hüseyn b. Şîrkûh), her ne kadar inanmamış gibi görünse de, rüya hatırasına büyük bir değer atfedildiği de aşîkârdır. Bu rivayet Büveyhîlerin manevi hislerine işaret etmesi bakımından bulunmaz bir örnektir. Zira rüyanın telmih ettiği manalar, Büveyhîlerin saltanatlarını eski İran hükümdarlarına dayandırmaları ve dünyevi meşruyetlerini büyük oranda buradan almalarıyla örtüşen bir çizgiyi içinde barındırıyor.

Büveyhoğulları'nın tarih sahnesine çıkmalarına manevi bir renk veren anlatılardan bazısı, Hanedanın gerçek kurucusu Ali b. Büveyh'in siyasi faaliyetleri sırasında zikredilir. Bunlardan ilki Şîraz³⁰'da Abbasî valisi İbn Yâkût³¹'un sarayındaki meclisin çatısında bulunan gizli bir

²⁷ Zehabî, Şemsüddîn Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhiri'l-A'lâm* (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993, C. 24, s. 12-13; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, C. 3, s. 279; Celâlüddîn es-Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ'* (Thk. Hamdî ed-Demirdâş), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad 2004, s. 280; İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb* (Thk. Mahmûd el-Arnaût), Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986, C. 5, s. 233; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullâh, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân* (Thk. Muhammed Berekât vd.), Dârü'r-Resîli'l-Âliyye, Dımaşk 2013, C. 17, s. 58.

²⁸ Zerdüşt'ün, monoteist bir akide olarak tebliğ ettiği inanç sisteminin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesinden ortaya çıkan bir din olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2003, C. 28, s. 279.

²⁹ Osmanlı Devleti'nin menkıbevî kuruluşunu temsil eden rivayete göre şeyhinin koynundan doğan bir ay Osman Gâzî'nin koynuna girdiği anda Osman Gâzî'nin göbeğinden bir ağaç çıkmış ve gölgesi bütün âlemi kaplamıştı. Osman Gâzî'nin rüyasında gördüğü kut işareti, İslâm'ın simgesi olan ay iken Büveyh'in rüyasındaki göğe doğru yükselen azim bir ateş olması, söz konusu kuruluş menkıbelerinin rüya sahiplerinin dinlerinden izler taşıdığını göstermektedir. bkz. Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi* (Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç), K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 57-58.

³⁰ Büyük Fars eyaletinin en meşhur şehirlerindedir. Ya'kübî, bu şehirde hiçbir ev yoktur ki, bahçesi bulunmasın. Her türlü meyve, sebze, itriyat ve baklalar şehrin bağ ve bostanların yetişmektedir. Şehir ahalisinin suyu ise, tepelerin kar düşen bir dağdan inen nehirden sağlanıyordu der. bkz. Ya'kübî, Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *el-Büldân*, (thk. Muhammed Emin Dannâvî), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, s. 203-4; Şîraz şehri, İsfahan, Hemedan,

odada ele geçirilen hazinedir. Hazinenin keşfedilmesi çatıda görülen bir yılan sayesinde olmuştu. Çatıdaki bir delikten çıkıp diğerine giren yılan, orada sırt üstü uzanmış kendisinden maaş bekleyen askere ne vereceğini endişe ve kederle düşünen Ali b. Büveyh için bir çıkış kapısı olmuştu. Zira yılanı öldürmek için çatıya çıkan uşaklar, oradaki gizli bir odaya açılan kapı bulmuşlar, gizli odadan askerin maaşına yetecek miktarda mal çıkarmışlardı³².

Ali b. Büveyh adına bir diğer talihli olay, Abbâsî valisi İbn Yâkût'un sağır terzisinin itirafıydı. Elbise diktirmek üzere huzuruna çağırdığı terzi, İbn Yâkût'un kendisine emanet ettiği malların İbn Büveyh'e jurnallendiğini düşünerek sırrını hemen açık etmişti. Ali, elbise dikimi hakkında onunla söze başlar başlamaz: "*Vallâhi, benim yanımda filana ait içlerinde ne olduğunu bilmediğim 12 sandık dışında başka bir şey yoktur*" deyivermişti³³. Getirilen sandıklardan büyük bir servet çıkmış, Ali b. Büveyh'in yükselen yıldızı artık parlamaya başlamıştı³⁴. Ali'nin askeri başarılarına Miskeveyh'in işaret ettiği güzel talih de eşlik edince Halife tarafından dikkate alınması gecikmedi. Nitekim Ali b. Büveyh, Halife er-Râzî Billâh'a (322-329/934-940)³⁵ bir elçi göndererek, ele geçirdiği toprakların kendisine iktâ edilmesini istemiş, 8.000.000 dirhem iktâ bedeli ile talebi olumlu bulunarak, İbn Mukle'nin eliyle kendisine bir hil'at ve sancak gönderilmişti³⁶.

Büveyhîlerle Halifelik arasındaki bu ilk resmi ilişki, Büveyhî emirlerinin müstakbel Irak siyasetlerine dair önemli bir ipucu taşıyordu. Elçi *Ebû İsâ Yahya b. İbrahim el-Mâlikî*³⁷,

Rey ve Kirman gibi şehirleri birbirine bağlayan büyük bir ticaret yolu üzerinde kurulmuştur bkz. Osmangazi Özgüdenli, "*Şiraz*", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, C. 39, ss. 182-184.

³¹ Ali b. Büveyh, Kerec valiliğinden sonra gözüne güneydeki İsfahan'ı koymuştu. Abbâsî Halifesi adına şehrin askeri valisi olan Ebü'l-Feth el-Muzaffer b. Yâkût, emrindeki 10.000 kişilik orduyla İsfahan'ı idare ediyordu. Ali b. Büveyh'in İsfahan üzerine yürüdüğünü haber alınca onu şehrin dışında karşılamak üzere 3 fersah uzağa karargâhını kurmuştu. Fakat emrindeki askerin büyük bir kısmı Deylemlilerden meydana geliyordu. Nitekim onlar henüz savaş başlamadan İbn Yâkût'un saflarını terk etmişlerdi. Bkz. Miskeveyh, *age*, C. 5, s. 369; Ahmet Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)*, (Basılmamış doktora tezi), İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 1992, s. 22.

³² İbnü'l-Cevzî bu konuyu şöyle nakleder: "O (Ali), Şîrâz'ı ele geçirdi. Şîrâz'da askerleri ondan maaşlarını istediler. Fakat Ali'nin yanında onları razı edecek miktarda mal yoktu. İşleri bozulmaya yüz tutunca kederlenmiş, düşünceli bir halde sırtının üstüne uzanmıştı. O sırada oturma odasının çatısından çıkan bir yılan çatıdaki başka bir deliğe girmişti. Ali, yılanı bulmaları için derhal hizmetçileri çağırmış, hizmetçiler bu çatının, çatı arasındaki başka bir odaya açıldığını keşfettiler. Ali derhal, çatı arasındaki odanın açılmasını emretti. Orada içerlerinde 50.000 dinar kıymetinde mal ve külçe altın dolu sandıklar ele geçirdiler. Ali bu altınları alıp askere dağıttı. Bu sayede işleri yoluna girdi." Bkz. İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 341.

³³ El-Hemedânî, *age*, C. 11, s. 292; Miskeveyh, *age*, C. 5, s. 390; Miskawaihi, *The Eclipse of the `Abbasid Caliphate*, VI (Çev. H. F. Amedroz, D. S. Margoliouth), Basil Blackwell, Oxford 1921, C. 5, s. 390; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 341; İbnü'l-Esîr, *age*, C. 7, s. 15; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikr, Kahire 1986, C. 11, s. 177.

³⁴ Ali b. Büveyh'e bir kısım askerler için elbise diken bir terziden söz edilmişti. Terzinin kulakları iştmiyordu. Terzi [Yâkût'un emanetleri hususunda kendisini Ali b. Büveyh'e] jurnallediklerini zannetmişti. Ali elbise dikimi hakkında onunla söze başlar başlamaz, terzinin cevabı: "*Vallâhi, benim yanımda filana ait içlerinde ne olduğunu bilmediğim 12 sandık dışında başka bir şey yoktur*" deyiverdi. Ali b. Büveyh bu işe çok şaşırıp ve onları kendisine getirmesi için yolladı. Orada hayli mal buldular. Yine bir gün atına binmiş harabeleri dolaşıp, eskilerin binalarını ve eserlerini incelerken, atının ayağının altındaki bir yer çökmüş, orada bir şeylerin bulunduğunu tahmin ederek kazılması emretmiş ve nitekim büyük bir hazine ele geçirilmişti." Bkz. İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 341-2.

³⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, (thk. Abdullah İsmail es-Sâvî), Dâru's-Sâvî li'n-Neşr: Kahire 1938, s. 336-343; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 335-6; Abdülkerim Özyayın, "*Râzî Billâh*", *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul 2007, C. 34, s. 489-90; K. V. Zettersteen, "*al-Râdî Bi'llâh*", *EF*, Brill, Leiden 1995, C. 8, s. 368.

³⁶ Miskeveyh, *age*, C. 5, s. 390. Hemedânî ve onu takip eden İbnü'l-Cevzî gibi bazı muahhar tarihçiler, Ali b. Büveyh'e iktâ edilen arazilerin 8.000 dirhem karşılığında olduğunu kaydederler. Bkz. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *age*, C. 11, s. 292; İbnü'l-Cevzî, *age*, C. 13, s. 342.

³⁷ Abbâsî Halifesi'nin Ali b. Büveyh'e elçi olarak yolladığı kişidir bkz. Miskeveyh, *age*, C. 5, s. 390.

Fars'ın merkezi Şiraz'a vardığında, İmâdüddele³⁸'nin söz verdiği parayı teslim almadan, hil'at ve sancağı (*livâ'*) vermemek üzere Bağdat'ta tembihlenmişti. Bağdat yönetiminin bu ihtiyatlı tutumu, Halifelik ile Ali b. Büveyh arasındaki güvensizliğin habercisiydi. Nitekim elçi Şiraz'a vardığında Ali b. Büveyh ona son derece kaba davranıp gözünü korkutmuştu. Ali b. Büveyh, Bağdat'tan gönderilen hil'at ve sancağı alarak şehre bu surette girmiş, Halife tarafından resmen görevlendirildiği görüntüsü vermişti. Halifenin elçisi *Ebû İsa*, söz verilen parayı almak için bir yıl boyunca Şiraz'da boşu boşuna beklemiş, sonunda görevini tamamlayamadan Şiraz'da hastalanıp vefat etmişti³⁹.

Büveyhîlerin siyasi güçlerine meşru bir zemin temin etmek için icat ettikleri menkıbevi rüyayı etraflıca ele aldıktan sonra, Deylem sakinlerinin sosyal ve kültüre yapısına işaret eden atıfları ele almak istiyoruz. Böylece, Büveyhîleri İslâm dünyasının merkezine taşıyan siyasi gelişmelerin nasıl bir sosyal ve kültürel zemine sahip olduğunu, onların yönetim biçimlerini ve meşruiyet iddialarını hangi temellere dayandırdıklarını anlamaya çalışacağız.

2. Deylemlilerin Sosyal ve Kültürel Yapısı

Deylem'de kabile içi evliliklerin yaygın olduğu, akraba (*aşiret*) dışı evliliklerin Deylem ahalisinin törelerine aykırı bir davranış olarak görüldüğü ve ölümle cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Bölgeyi ziyaret eden el-Mukaddesî, Deylemlilerin bu âdetini acayip bir düzen/töre (*rüsûmün `acibe*) kelimeleriyle niteler. el-Mukaddesî, Deylem'de bulunduğu bir sırada şahit olduğu ilginç bir olayı nakleder. Kabilesi dışında biriyle evlendiği için ölüme mahkûm edilen bir kız celladın elinden kaçır ve kızın arkasından yalın kılıç koşan adamı gören el-Mukaddesî, o kızın Deylemli olmayan biriyle evlendiği için ölüme mahkûm edildiğini, onların törelerine göre ölüm cezasına çarptırıldığını öğrenir⁴⁰.

Tarihi kayıtlar onların cenazelerinde aşırıya varan feryadı figan ettiklerini naklediyor. Deylemliler cenaze merasimlerinde saçlarını başlarını açarak bir araya gelir, ölenin ardından yas tutarlardı. Taziyede cenaze sahibinin başı kapalı olurdu. Taziyeye gelenler cenaze sahibinin elbisesine başlarını ve sakallarını sürerlerdi⁴¹. Merdâvîc'in, 323 yılının Rebûlevvel ayında, İsfahan'daki⁴² bir hamamda yıkandığı sırada, emrindeki Türk askerleri tarafından katledilmesinin akabinde yapılan cenaze merasimi, Deylemlilerin cenazelerinin ardından nasıl davrandıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Kardeşi ve varisi Veşmgîr⁴³, ağabeyinin

³⁸ Büveyhî Hanedânî'nin kurucusu ve kardeşlerin en büyüğüdür. Vefatına kadar Fars vilayetinin idaresini elinde tutmuş, çocuğu olmadığı için yeğeni Fennâhüsrev'i kendisine veliht tayin etmiştir bkz. İbn Mâkûlâ (1990), *el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telef ve'l-Muhtelef fi'l-Esmâi ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, C. 1, s. 372; İbn Hallikân, *age*, C. 3, s. 399-400.

³⁹ Miskawaihi, *The Eclipse of the Abbâsid Caliphate*, VI (Çev. H. F. Amedroz, D. S. Margoliouth), Basil Blackwell, Oxford 1921, C. 1, s. 299-300; Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, Tibyan Yayıncılık: İzmir 1999, s. 18.

⁴⁰ el-Mukaddesî, Deylem'de şahit olduğu bu trajik vakayı şöyle anlatır: "Deylemlilerin acayip töreleri vardır. Kendi milletleri dışındakilerle evlenmezler. [Deylem'deki] bir handa bulunuyordum. O vakit koşan bir kız çocuğu (*sabiyye*), arkasında da onu öldürmek niyetinde olan yalın kılıç bir adam koşuyordu. Bunun üzerine [orada bulunan bir adama]: "[Şu kız çocuğu] öldürülmeyi gerektirecek ne iş yapmış acaba?" dedim. Adam da: "O, bizim dışımızdaki biriyle evlendi, bizim töremizde onun öldürülmesi şart olmuştur." dedi. Bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 368-369.

⁴¹ el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁴² el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁴³ Ziyârîler Hanedânî'nin kurucusudur. Cîli ve Deylemî kökenli olduğu kaydedilmiştir. Deylemli diğer hanedanların aksine Ziyârî emirlerinin Sünnîliği benimsedikleri kaydedilmiştir bkz. C. E. Bosworth, "Ziyârîds", *EP²*, Brill, Leiden 2002, C. 11, ss. 539-540; Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C. 44, ss. 498-499.

tabutunun ardından Rey⁴⁴'e kadar yalın ayak 4 fersah yürümüştü⁴⁵. Keza İmâdüddeve Şîrâz'da vefat ettiğinde Şîrâz'a gelen Ruknüddeve⁴⁶, ağabeyinin İstahr Kapısı'ndaki kabrini ziyarete giderken başı açık, yalın ayak yürümüş, kendi askeriyle Fars askerleri de aynı surette onu takip etmişlerdi. Ruknüddeve'nin ayrıca üç gün yas tuttuğu kaydedilir⁴⁷. Bu iki uygulama, Büveyhîlerle Merdâvîc'in mensubu olduğu Deylemliler arasındaki ortak kültürü göstermektedir. Deylemlilerin ananevi bir uygulaması olduğu anlaşılan cenazenin ardından baş açık, yalın ayak yürümek ve yas tutmak geleneğinin, Muizzüddeve'nin Şîf bir gelenek olarak Âşûrâ matemi⁴⁸'ni ihdas etmesinde etkili olduğu söylenir. Zira Muizzüddeve'nin Bağdat'ta 10 Muharrem matemi için yayınladığı ferman onların mezhebi taassuplarını canlı bir biçimde yansıtır⁴⁹.

el-Mukaddesî, Deylem ve çevresindeki insanların nasıl göründüklerine, çevre şehirlerdeki insanların çoğunlukla hangi ismi tercih ettiklerine ve şehirler arası dil farklılıklarına temas eden ilk tarihçidir. Buna göre: “*Kûmis halkı cezb edici güzellikte (ibtîlâ')*’dır. *Deylem insanı güzel sakalı ve yüzüyle yakışıklıdır. Cürcan halkı zayıf bünyeli, Taberistan halkı ise en güzelleri ve en temiz yüzlüleridir. Hazarlar slav ırkını andırırlar.*” diyor⁵⁰. el-Mukaddesî onların sokaklarında oturma yerlerinin olduğundan, pazarlarını da yüksek mevkiilerde kurduklarından söz eder. Deylemliler bu pazarlara ellerindeki kısa mızrakları (*zûbînât*) ve üzerlerindeki Taberistan kıyafetleriyle giderlerdi. Bu özel kıyafetler söz konusu pazarların icra ettiği başka bir fonksiyona işaret ediyordu. Bilgili, âlim kimselere muallim demeleri de el-Mukaddesî'nin dikkatini çekmişti⁵¹. Ekmeği satın almaya alışkın şehirliilerin aksine taşralı hemcinsleri gibi Deylemlilerde de ekmeği satmak⁵² veya satın almak konusunda bir âdet bulunmuyordu⁵³. Onların töresinde ekmeğe ihtiyacı olan bir yabancı evlere gidip ihtiyacı olan ekmeği alabilirdi. Deylemlilerin cuma günü ovada kurulan pazarlarının yanında her köyün belli bir günde kurulan pazarı bulunuyordu⁵⁴. Taberistan halkı gibi Cîlîler (Gîlânîliler) ve Deylemliler de çok kıllı, kaşları bitişik ve konuşmalarında aceleci kimselerdi. Yine ekmeğinin büyük bir kısmı pirinçten olup, temel gıda maddeleri balıktı⁵⁵.

Alışverişin ardından erkekler ve kadınlar تنها bir yerde toplanırlar. Burada güreşler yapılmaktadır ve kenarda oturan bir adam, galip gelen her bir kişi için elindeki ipe bir düğüm atardı. Bu bir araya gelmeler sırasında âşık olduğu kıızı bulan erkek, kızla birlikte kızın ailesinin evine gider ve eğer dilerse onların yanında birkaç gün kalırdı. Kızın ailesi bu niyetle

⁴⁴ Tahran'ın 2-8 km güneydoğusunda bulunan tarihi bir şehirdir bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 37-40.

⁴⁵ El-Hemedânî, *age*, s. 90.

⁴⁶ İbn Hallikân, *age*, C. 2, s. 118; Ahmet Güner, “Rüknüddeve”, *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul 2008, C. 35, ss. 285-286; H. Bowen (C. E. Bosworth), “Rukn al-Dawla”, *EF*², Brill, Leiden 1995, C. 8, ss. 597-8.

⁴⁷ Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 171.

⁴⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Âşûrâ”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1991, C. 4, s. 24-26; P.H. Marçais, ‘Âşûrâ’, *EF*², Brill, Leiden 1986, C. 1, s. 705.

⁴⁹ V. Minorsky, “La Domination des Dailamites”, *Iranica Twenty Articles*, Tahran Üniversitesi Yayınları (*İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran*), Tahran 1964, s. 24; Ahmet Güner, *age*, İzmir 1999, s. 104-105.

⁵⁰ el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁵¹ el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁵² 12 Muharrem 438'de Kazvîn'den ayrılarak Deylem'deki Harzevil Köyü'nden geçen Nâsır-ı Hüsrev, bakkaldan azık almak istemiş, fakat bakkal onlara satacak bir yiyeceğinin bulunmadığını söylemişti. Nâsır-ı Hüsrev'in Deylem'de yaşadığı bu hayal kırıklığı kendisinde o kadar yer etmişti ki böyle durumlar için “Harzevil bakkalı” deyimini icat etmişti. Şüphesiz onun bu olumsuz yargısı, Deylem halkının adetlerini bilmemesinden kaynaklanıyordu. Muhtemelen köy bakkalında temel gıda maddeleri satılmıyordu. Bkz. Nâsır-ı Hüsrev (1950), *Sefernâme*, s. 7.

⁵³ el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁵⁴ el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁵⁵ el-İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır: Beyrut 2004, s. 212.

gelen damadı güzel karşılayıp, üç gün boyunca misafir ederdi. Kız evindeki bu misafirlikten sonra, bu defa kız, erkeğe ait bir evde onunla birlikte bir hafta geçirirdi. Artık geriye düğün için tellalların ilan etmesi kalmıştır. İlanın hemen akabinde aileler bir araya gelerek nişan yaparlardı. Uygulamayı ilginç bulan el-Mukaddesî, Ebû Nâbite el-Ensârî'ye: "Peki nikâhtan önce erkek, kıza bir şey yapar mı?" diye sormadan edememiştir. Cevap oldukça ilginçtir, zira kızın ailesi böyle bir şeyi duyarsa damadı sonu gelmiş demektir.

el-Mukaddesî, Biyar⁵⁶'da tam dört ay kalmış ve Deylem bölgesi hakkında günümüze intikal eden en detaylı antropolojik malzemeyi dikkatle eserinde kaydetmiştir. Çeşitli davetlere ve düğünlere katılan yazar, onların kemiksiz etli tiritlerine, pilavlarına ve *Afrûşe* adı verilen kıvamlı pastalarına hayran kalmıştı⁵⁷.

el-Mukaddesî, Biyar'da katıldığı birkaç nikâh merasimini oldukça canlı bir biçimde betimler. Buna göre nikâh merasimi, zıfâf günü karanlık kavuştuktan sonra bir dizi aktiviteye sahne oluyordu. Damadın arkadaşları, ellerindeki gül suyu dolu şişelerle kapıda toplanır, bu sırada gelin ve damadın kalacağı evin önünde büyük bir ateş çatılırdı. Ateşin aydınlattığı sıcak ortamda, sözüne itibar edilen bir aksakallı etkili bir konuşma yapardı. Deylem ananelerini ve edebi zevkini yansıtan bu konuşma, nikâh akdinin geleneksel ritüellerinden biri gibi durmaktadır. Hatip, şiir halindeki konuşmasının sadedine geldiğinde, gelinin bu evliliğe rızasının olup olmadığını, muhtemelen kalıplaşmış bir beyitle sorar, gelinin (*el-'arûs*) vekili, hatibin bu kafiyeyle teklifine daha güzel bir dizeyle karşılık verirdi. Nikâh kıyanların çoğunluğunun edip ve hatip olması, nikâh törenlerinin âşık atışmalarına benzeyen bir tür eğlenceye dönüştüğünü gösteriyor. Nikâh kıyıldıktan sonra ellerinde gül suyu dolu şişeler taşıyan gençler, bunları duvara çarparak kırarlar. Damadın bu özel gününde gül suyu atma şerefine erişen konukların her birine, dünyada benzeri bulunmayan birer tabak pasta ikram edilirdi. *Afrûşe* denilen bu özel pastanın tarifi Deylemlilere mahsustu hatta onu taklit etmeye çalışan bir yabancı tadını tutturamamıştı. Biyar'da yapılan bu pasta o kadar meşhurdur ki, Mekke'ye hacca giden bir Deylemli yanında götürdüğü pastayı yemeye kıymadığı için bozulmadan geri getirmişti⁵⁸.

Biyar'da kadınlar gündüz vakti sokağa çıkmaz, geceleri ise sadece siyah çarşaf içinde çıkarlardı. Kocasını ölmüş bir kadının tekrar evlenmesi mümkün değildi. Kocasından sonra evlenen kadının evinin kapısına çocukların ellerindeki testilerle su dökmeleri, Deylemlilerin evlilik müessesesindeki geleneksel inançlarını yansıtmaktadır⁵⁹.

Deylem'in savaştı tabiatlı, aceleci, umursamaz ve biraz da kaba çocukları⁶⁰, ata binmekte mahir olmasa da, kısa mızraklarıyla (*zûbînât*) orduların vazgeçilmez piyade birliklerini teşkil ediyorlardı. Askerlik mesleğine intisap etmek onlarda bir tür görenek haline gelmişti. el-Mukaddesî'nin, hayatlarında bir defa olsun inşaat ve mühendislik eğitimi almamış, bununla birlikte her biri tecrübeli ve kabiliyetli birer usta olarak çıkan dayıları ve onların çocuklarının,

⁵⁶ Biyâr, kalesi ve surları olan, mezraları, nehirleri, üzüm bağları ve meyveleriyle Deylem bölgesinin bereketli şehirlerinden biri olarak tarif edilmiştir. bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 356.

⁵⁷ Deylem halkına mahsus bir tür özel gün tatlısıdır. Hususiyetle düğünlerde misafire ikram edildiği anlaşılmaktadır. El-Mukaddesî Deylemlilerin *Afrûşe* tatlısındaki maharetlerini cümle âlem tarafından takdir edildiğini kaydeder. *ومكنت أربعة أشهر احضر دعواتهم واعراسهم فما رايتهم يزيدون على ثردة بعد لحم، قد اخرج عظامه ثم الارز ثم الافروشة الرطبة* bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 370.

⁵⁸ el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁵⁹ el-Mukaddesî, *age*, s. 369.

⁶⁰ V. Minorsky, *agm*, s. 23.

büyük babası Ebü't-Tayyib eş-Şevâ'nın izinden gittiklerini söylemesi gibi, Deylemli gençlerin gelecek vadeden askerlik mesleğine intisapları da sanırız bu şekilde oluyordu⁶¹.

Savaş sırasında Deylemli kumandanlar için bir çadır kurulumu, çadır dikili kaldıkça savaşa devam edilir, çadırın yıkılması hezimet alameti kabul edilirdi⁶². 334 senesinde Berza'a⁶³'yi işgal eden Ruslar'ın silahları ve kıyafetleri Deylemlilerin teçhizatlarına benzetiliyordu. Bu işgal sırasında gösterdikleri askeri üstünlük dolayısıyla dikkatleri çeken uzun boylu, iri yarı Ruslar, Deylemli cesur askerler gibi hezimet nedir bilmez gözü kara kimseler olarak tarif ediliyordu⁶⁴. Büveyhoğulları'ndan baba Büveyh ile ailenin en meşhur hükümdarı olan Adududdevle'nin *Ebû Şücâ'* (cesaretin babası) künyeleri kullanmaları, onlardaki cesaret mefhumunun önemine ve bu sığata yükledikleri yüce manalara işaret ediyor olmalıdır. Deylemlilerin cesaretlerinin şöhreti köklü bir geçmişe sahipti. Rivayete göre Anûşirvan, cesareti bakımından bir Farslıyı 2 Deylemli'ye, 5 Türk'e, 10 Rum'a, 15 Arab'a yahut 30 Hintliye bedel tuttuğu kaydedilir⁶⁵.

Her ne kadar Deylem ile Cîl'in iki kardeş olduğu ifade edilse de⁶⁶, Hazar kıyılarında yaşayan Gîlânîlularla, sarp dağların soğuk yaylalarında yaşayan Deylemliler arasında konut tipi ve malzemesinden kıyafete, kazanç türlerinden beslenme alışkanlıklarına kadar bariz farklılıkların bulunduğunu belirtmeliyiz. Tarıma elverişli olmayan dağlık kesimin insanı daha çok hayvancılık yapıyor ve gıdasının büyük bir kısmını da hayvani mamuller oluşturuyordu. Diğer yandan Taberistan ve Gîlân ovalarında bol miktarda pirinç üretildiği, ekmeklerinin temel olarak pirinçten yapıldığı bilinmektedir⁶⁷. 5/11. yüzyılda bölgeden geçen Nâsır-ı Hüsrev, Şahrûd⁶⁸ ve Sefîd-rûd⁶⁹ vadisindeki üzüm bağlarının dillere destan güzelliklerinden bahsederken, kendisinden yaklaşık 100 yıl önce, bölgenin lezzetli meyvelerinin çeşitli beldelere ihraç edildiğini söyleyen el-İshârî'yi teyit ediyordu⁷⁰.

Deylem toplumu büyük oranda başlarında birer lider bulunan aşiretlerden meydana geliyordu⁷¹. *Âbân-mâh*'ın 10. günü kutlanan *Âbânacân* bayramının hatırasının Farslar gibi Deylemliler tarafından da yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Bu bayram, Farsları köleleştiren

⁶¹ el-Mukaddesî, *age*, 357.

⁶² Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 107.

⁶³ Suları ve ağaçları bol, bereketli ve güzel bir şehir, er-Rân beldesinin merkezi olarak tanıtılmıştır. Oldukça büyük bir şehir olup uzunluğu ve genişliğinin 3 mil olduğu kaydedilmiştir bkz. Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâk fi'h-Tirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988, C. 2, s. 679.

⁶⁴ Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 111.

⁶⁵ İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *el-Büldân*, (Thk. Yûsuf el-Hâdî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 2009, s. 404.

⁶⁶ ez-Zebîdî, Ebû'l-Fezy Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dârü'l-Hidâye: Beyrut 2000, C. 28, s. 261.

⁶⁷ el-İstahrî, *age*, s. 212.

⁶⁸ Şahrûd Nehri, Tahran eyaletinin kuzeyinden Kazvin vilayetine doğru akar. İbn Rüste bu nehrin Rey'in Tâlekân bölgesinden çıktığını, Sefîdrûd ile birleştikten sonra Hazar Denizi'ne nasb olduğunu kaydeder bkz. İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefîse Dünya Coğrafyası* (Çev. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 108, 416-17; Nehrin menbâi Alemkûh (*Alem Dağı*) mevki ile Elburz Dağları'nın güney kesimlerindeki Tâlekân yakınlarındadır bkz. Eckart Ehlers, "Safidrud", *Encyclopædia Iranica*, [Elektronik sürüm: July 18, 2012].

⁶⁹ İbn Rüste, Sefîdrûd'un Sîser Kapısı'ndan çıktığını, Azerbaycan'ı kat ederek Deylem'e girdiğini kaydeder bkz. İbn Rüste, *age*, s. 108, 417; Azerbaycan'ın güneydoğusundan geçerek, İran'ın Gîlan eyaletine giren, oradan da Hazar Denizi'ne dökülen, 670 km uzunluğu ile İran'ın ikinci büyük nehri, Hazar Denizi'ne dökülen en büyük nehridir. İran'ın kuzey batısında bulunan Zagros sıradağlarının, Kûh-ı Çehel Çeşme (*Kırk Çeşme Dağı*) adı verilen mevkiinde doğar bkz. Eckart Ehlers, "Safidrud", *Encyclopædia Iranica*, [Elektronik sürüm: July 18, 2012].

⁷⁰ el-İstahrî, *age*, s. 211.

⁷¹ Minorsky, *agm*, 1964, s. 14.

Bivaresf⁷²'in, Feridun⁷³ tarafından esir alınması ve köleliğe son verilmesinin şerefine kutlanıyordu. Rivayete göre Feridun, Bivaresf'i esir ettiği gün, herkesin evlerine, çocuklarına ve aşiretlerine sahip olabileceklerini, yani 'kendi evinin efendisi' (*Kethudâ*) adını almalarını emretmiş, böylece her insan kendi ailesinin, çocuklarının ve mülkünün sahibi olabilmisti. O günden sonra aile reisleri, kendi iradeleriyle emretme ve yasaklama haklarına kavuşmuşlardı. Bölgede İslâm'ı yayan Utruş, bu sistemi kısmen kaldırıp, yerine Kethudâlık nizamı içinde, insanların müştereken katıldıkları yeni bir karma sistem ikame etmişti.⁷⁴

Deylemlilerin başlangıçta oldukça ilkel bir hayat süren, biraz da kaba insanlar oldukları anlaşılıyor. Ziyâriler⁷⁵'in kurucusu Merdâvic, kardeşi Veşmgîr'i getirmesi için elçi olarak İbn Ca'd'i göndermişti. İbn Ca'd, onların kaba davranışlarını ve yarı çıplak hallerini biraz da hayretle şu şekilde not etmişti:

"Merdâvic beni gönderdi ve kardeşi Veşmgîr'e iltifatta bulunarak güzel bir surette kendisine getirmemi emretti. [Cilân] bölgesine ulaştıncı onu nerede bulabileceğimi sordum, beni ona yönlendirdiler. Oraya vardığımda pirinç ekmekle meşgul bir grup insanla birlikte olduğumu gördüm. Beni gördüklerinde üzerime doğru geldiler. Bu sırada onlar yalın ayak, üzerlerinde rengârenk yamalar bulunan şalvarları ve yırtık pırtık elbiseleriyle yarı çıplak bir haldeydiler. Veşmgîr'e selam verip, kardeşinin mektubunu ilettim. Ardından kardeşinin çeşitli beldeleri ele geçirdiğini, büyük mallara malik olduğunu haber verdim. Bu sözlerim üzerine yellenir gibi ağzıyla ses çıkarıp, kardeşinin sakalına küfrederek: 'Hiç şüphe yok ki o, siyah elbiseler giyip (Abbâsî Halifelerini kastederek), siyah giyinirlere hizmetkâr olmuştur' dedi ve asla gitmeyeceğini söyledi."⁷⁶

İbn Ca'd'in ikna çabaları, sonunda bir netice vermiş ve Abbâsî Halifelerinin hizmetine girmeyi zül addeden Veşmgîr, ancak Kazvîn⁷⁷ dolaylarına geldiğinde siyah elbiseler giymeye razı edilebilmişti⁷⁸. Dönemin kaynaklarının kısmen abartılı bir şekilde vurguladıkları⁷⁹

⁷² Eski İran hükümdarlarından Cem'in kız kardeşinin oğlu olduğu ve Cem'i öldürerek tahta geçtiği bilinen hükümdardır. Bkz. Ebu'r-Reyhan el-Beyrûnî, *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 200.

⁷³ Taberî'nin naklettiği bir rivayete göre Feridun (veya Efridun), Hz. İbrahim'i ateşe atan Nemrûd'dan (Dahhâk) önce hükümdarlık yapmış olup Cem'in neslinden geldiği kaydedilmiştir. Bir başka rivayette, onun Dahhâk'tan kaçarak Hint diyarına sığındığı, sonrada Dahhâk'ın saltanatına son verdiği nakledilmiştir. Bununla birlikte Feridun'un kimliği hakkında farklı rivayetler vardır bkz. İbn Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, Beyrut 1967, C. 1, s. 197; İbnü'l-Esîr, *age*, C. 1, s. 69.

⁷⁴ Minorsky bunu, "insanların müştereken katıldıkları bir isyan (*haydutluk*) sistemi" şeklinde yorumlamıştır ki bu yorum bize göre hatalıdır. Zira el-Beyrûnî'nin ilgili pasajının siyâkı dikkate alındığında, burada köleleştirme ve ardından özgürleştirmeden söz edildiği görülür. Özgürlük temasının da esas olarak, 'mülk edinebilen, ailesi ve aşireti üzerinde mutlak tasarruf gücüne sahip efendi' anlamına gelen "Kethudâh" sistemi olduğu ifade edilir. وقد أزال الناظر الأطرش ذلك الرسم و أعاد اشتراك المردة مع الناس في الكخذاهية Bu cümledeki المردة *el-merade* kelimesi *isyan, dev, şeytan* gibi anlamlara gelse de bu cümledeki anlamının mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkına mani bir durum yahut kişi olduğu anlaşılmalıdır. Bizce, Utruş'un bu düzende değiştirdiği şey, mutlak tasarruf hakkını elinde bulandıran aile reislerinin (*Kethudâh*) imtiyazlarını kısıtlayıp, insanların müştereken katıldıkları karma bir sistem haline getirmesiydi. Minorsky, *agm*, 1964, s. 14; Minorsky, "Daylam", *EF*², Ledien 1991, C. 2, s. 190.

⁷⁵ C. E. Bosworth, "agm", *EF*², C. 11, ss. 539-540; Erdoğan Merçil, "agm", *DİA*, C. 44, ss. 498-499.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *age*, C. 6, s. 774.

⁷⁷ Kazvîn şehir merkezi, İran'ın kuzeybatında, Tahran'a 150 km uzaklıkta, Elburz Dağlarının güney yamacında kurulmuş eski bir yerleşim birimidir. Sâsâniler zamanında hudut garnizon şehri olduğu anlaşılmalıdır. Kısralardan biri ordusunun başına bir kumandan tayin edip, düşmanla savaşması için Kazvîn'e göndermiş, orada ordugah kurmalarını emretmişti. Sâsânî ordusu düşmana karşı hazırlıklarını burada yapmıştı. Savaşta gâlip çıkınca, kumandanları bu mevkiin insan yaşamına uygun olduğunu mülâhaza ederek Kazvîn şehrini kurmuş, ona Keşvîn adını vermişti bkz. Ebü'l-Kâsım el-Kazvîni, *et-Tedvîn fi Ahbâri Kazvîn* (thk. Azîzullâh el-Utârîdî), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 38; İslâm fetihleri sırasında özellikle Deylem ve ötesine yapılan gaza seferlerinde bir üs olarak kullanılması bakımından, Müslüman tarih ve coğrafyacıların eserlerinde Kazvîn adı çokça geçer. Hatta Hz. Peygamber'e dayandırılan bir hadiste, "Kazvîn'e gaza edin, zira o Cennet kapılarının en yücelerindedir" dediği rivayet edilmiştir. bkz. Marcel Bazın, "Kazvîn", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, C. 25, ss. 154-155.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *age*, C. 6, s. 774.

⁷⁹ Miskeveyh gibi devrin kaynakları, sıklıkla Büveyhî kardeşler arasındaki aşırı samimiyete, birbirlerini kollamadıkları sıra dışı gayretlerine atıfta bulunurlar. Oysa İmâdüddeyle ile Irak hâkimi küçük kardeş

hususlardan biri de Büveyhî kardeşler arasındaki güçlü bağlardır. Üçlü bir yönetim sistemi geliştirmiş olmaları, Büveyhî kardeşler arasındaki dayanışmanın başlı başına bir yansımasıdır. Yine annelerinin henüz onlar küçükken ölmüş olması, kardeşler arasındaki dayanışmayı pekiştirici bir etken olmuştur. Fakat kardeşler arasındaki bu sıra dışı muhabbetin, mülkün paylaşımı hususunda pek de geçerli olmadığını söylemek yerinde olacaktır. Muizzüddeve ile ağabeyi İmâdüddeve, İzzüddeve Bahtiyar ile amcasının oğlu Adudüddeve arasındaki gerilim bunu göstermektedir. Ahvaz⁸⁰'da hasta ağabeyi İmâdüddeve'nin huzuruna çıkan Muizzüddeve yer öper, ona saygısından ötürü kendisi için kurulan peykeye oturmaz, ayakta dururdu. Fakat İmâdüddeve ölür ölmez, ağabeyinin adamlarını gözaltına alması, Muizzüddeve'nin gelişmelere pek de duygusal yaklaşmadığının göstergesiydi. İmâdüddeve'nin Ahvaz'ı kardeşinden almak için geldiği dedikodusu dahi kardeşler arası samimiyet temasını teyit edici bir tarzda kullanılmıştır. Kardeşinin endişelerini gidermek isteyen İmâdüddeve, Ebü'l-Hasan el-Mâferûhî'ye söz konusu dedikodu hakkındaki düşüncesini, "onlardan başka benim kimim var ki" gibi sözlerle, sakalını tutarak söylemişti⁸¹.

341 senesinde İbn Karatekin⁸² ile Ruknüddeve'nin Zerrîn-rûd Nehri⁸³ üzerindeki Rûdbâr⁸⁴ mevkiinde 7 gün devam eden savaşları, Deylemlilerin karakteristiğini yansıtan önemli bir olaydır. Deylem ordusu bir tarafta, Türkler ise nehrin diğer yakasında kamp kurmuşlardır. Savaş devam ederken büyük bir erzak kıtlığı yaşayan Deylemliler, fahiş fiyatlarla yem ve gıda maddesi satın almak zorunda kalmışlardı. Savaşta Büveyhî emirinin yanında bulunan İbnü'l-Amîd, Deylemlilerin az bir yiyecek ile idare edebilmede, açlığa ve harbin şiddetine tahammülde Türkler'den ileri olduklarını şu sözleriyle ifade eder:

"Bizler deve yahut at keser, etini kalabalık bir gruba dağıtır, bununla Deylemlilerin âdeti üzere, açlığa ve harbin şiddetine sabrederdik. Düşmanlarımız Türkler ise bizimle aynı halde olmalarına rağmen bizim açlığa gösterdiğimiz metaneti göstermeyip, kendilerine verilen azığa razı olmuyorlardı... Bir sabah kalktığımızda tam

Muizzüddeve'nin Ahvaz'daki buluşmaları dahi esasen veraset meselesiyle alakalı olup, son derece gizli tutulduğu anlaşılan, büyük ağabeyin yerine kimin geçeceği meselesiyle ilgiliydi. Nitekim Büveyhî hanedanının kurucusu İmâdüddeve Ali'nin çocuğu yoktu ve "son derece barışçıl bir karar ile" ölümünden sonra hâkim olduğu toprakların, henüz çocuk yaşta bulunan yeğeni Adudüddeve'ye geçmesini vasiyet etmiş, Deylem büyüklerinden onun veliahtlığı için söz almıştı. Yine söz konusu aşırı sevgi, saygı ve bağlılık temalarının, Adudüddeve'nin Irak'ı ele geçirmesi sırasında da sergilendiğini görüyoruz. Vurgulanan güçlü aile bağlarıyla, kardeşler arası sevgi ve saygının tamamen bir kurgudan ibaret olduğunu söyleyemeyiz fakat söz konusu bu duygusal bağların siyasetin akışını etkilemediği de bir gerçektir.

⁸⁰ İran'ın güneybatısında, günümüz Huzistan eyaletinin merkezi olan tarihi bir şehir bkz. Mustafa Bilge, "Ahvaz", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, ss. 1922-3; İbn Hurdazbih, Ahvaz'ı birçok şehri içine alan bölge (küre) olarak tanıtır ve bu bölge içindeki şu şehirlerin adlarını kaydeder: Râmhürmüz, Eyzec, Asker-i Mükrem, Tüster, Cündisâbûr, Sûs, Devrak, Nehru Tîr... bkz. İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydillâh b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut 1967, s. 42.

⁸¹ Sakalı elle tutmak, samimi ve içten duygular ifade edilirken inandırıcılığı artırıcı bir hareket kabul ediliyor olmalıdır. bkz. Miskawaihi, *age*, C. 2, s. 113.

⁸² Mansûr b. Karatekin, Sâ mânî emiri Nûh'un seçkin kumandanlarından olup Horasan valisi tayin edilmiş, kuruluş devrinde Büveyhîlerle uzun süre mücadele etmiştir. İsfahan'dan Rey şehrine döndüğünde aralıksız olarak içtiği ve bunun sonucunda aniden öldüğü kaydedilmiştir. İbn Karatekin'in en büyük rakibi olan Büveyhî emiri Ruknüddeve, onun ölüm haberini aldığı anda oldukça sevindiği kaydedilir bkz. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî (1967), *age*, C. 11, s. 373; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, (thk. Halîl Şehhâde), Dâru'l-Fikr: Beyrut 1988, C. 4, s. 453.

⁸³ Zerrîn-rûd (زرین رود) Nehri, İsfahan Vadi'sinden çıkar, İsfahan ve nahiyelerini sular. İsfahan bölgesinden sonra Kirman arazini sular bkz. İbn Hurdazbih, *age*, s. 176.

⁸⁴ İstahrî, Rûdbâr'ı (روئبار) Deylem'i yöneten Âl-i Cestân'ın merkezi olduğunu kaydeder. El-Mukaddesî ise Deylem'in yönetim merkezinin Bervân olduğunu kaydediyor. İki kaynağın birbirinden farklı tarifler vermesi, Deylem bölgesindeki siyasi hareketliliğin bir neticesi olmalıdır. bkz. İstahrî, *age*, s. 121; Le Strange, bu iki kaynağın ihtilafına dikkat çekmiş ve söz konusu şehirlerin şimdiki yerlerinin hala meçhul olduğuna işaret etmiştir bkz. Le Strange, *age*, s. 173.

karşımızda bulunan Türk askerlerinin çadırlarını terk ettikleri haberi geldi. Bir grup asker bunu doğrulayana kadar biz onların gittiklerine inanmamıştık...⁸⁵

Deylemlilerin, Türkler gibi at eti yedikleri, fakat aza kanaat etme bakımından Türklerden daha avantajlı durumda oldukları ifade edilmiştir.

Deylemlilerin, at eti yemeleri ve ölümlerinin ardından tuttıkları uzun süreli yas gelenekleriyle Türklerle benzedikleri kaydedilmiştir. el-İstahrî, onların kalabalık sürülere malik olduğundan bahseder, fakat atlarından hiç söz etmez. Yine el-Mukaddesî onların sakallı ve iyi görünümli olduklarını söylüyor. Kısa mızraklar (*zûbînât*) ve renkli kalkanlar taşıdıkları, düşmana karşı durup, kalkanlarını yan yana koyduklarında adeta bir duvar haline geldikleri kaydediliyor. Deylemli askerlerin en büyük noksanlığı, süvari alaylarının bulunmaması olarak gösteriliyordu⁸⁶. Büveyhî emirlerinin daima Türk süvari birliklerine ihtiyaç duydukları görülür. Bu sebeple Muizzüddeve son nefesini vermeden önce oğlu İzzüddeve'ye, süvari alaylarını teşkil eden Türkler'i, Deylemlilere karşı bir muvazene unsuru olarak görmesini, bu sebeple de Türklerin gönlünü hoş tutmasını vasiyet ediyordu.

Rûzrâverî, Deylem kadınlarının "*Erkekleri gibi güçlü, kuvvetli, asalet ve rey sahibi, idarede sözleri dinlenen yetkili kimseler*" olduklarını söylüyor. Çünkü onlar kuvvet, akıl, asalet, görüş bildirme ve yönetime ortak olma bakımından erkeklerle eşit haklara sahiptiler⁸⁷. Tarihçiler Büveyhî emirlerinin siyasi mahkûmlarını çoğunlukla Râmhürmüz⁸⁸ kalesinde tuttıklarını kaydediyor. Büveyhî Emiri Muizzüddeve, kendisine asi olan, emrini yerine getirmeyen ordu kumandanlarını tutuklayıp çoğunlukla Râmhürmüz kalesinde zindana kapatıyordu. Errecân'da ağabeyi İmâdüddeve ile görüşmek üzere yola çıktığı sırada kendisinden habersiz bir biçimde ordudan ayrılan Gurgîr⁸⁹ ile meşhur kumandanı ve kayınbiraderi İsfehdost⁹⁰u tutuklatıp Râmhürmüz kalesine kapatması buna örnek olarak gösterilebilir⁹¹. Gurgîr ile Yinal Köse⁹²'nin müstahkem kalenin zindanından kaçmaları son derece hayretle karşılanmıştı. Zira onlar hem zincirleri kırmışlar hem de kaledeki muhafızları öldürmüşlerdi⁹³.

Ruknüddeve, İbn Karatekin ile yaptığı savaş sırasında gördüğü bir rüyada, Ebü'l-Fadl İbnü'l-'Amîd ile yürüdüğünü ve bu sırada yerden kalkan toz arasından ışıldayan firuze (*fîrûzec*)⁹⁴ bir yüzüğü şahadet parmağına taktığını söylemesi oldukça dikkat çekicidir. Zira

⁸⁵ Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 174-175.

⁸⁶ Minorsky, *agm*, C. 2, s. 13.

⁸⁷ Miskeveyh, *age*, C. 7, s. 367.

⁸⁸ Ahvaz'ın nahiyelerinden biridir. Bkz. İbnü'l-Fakîh, *age*, s. 395.

⁸⁹ Gurgîr, Muizzüddeve'nin Deylem asıllı nüfuzlu kumandanlarından biridir. Adudüddeve Kirman'ı ele geçirdiğinde en büyük oğlu Ebu'l-Fevâris Şîrzîl'i oraya vali olarak atamış, yanına da emrindeki orduyla birlikte Gurgîr b. Cestân'ı vermişti. Deylem'in köklü hükümdar ailesinden olan bu kumandanın oğulları, Büveyhî emirliğinin Bağdat şubesinde varlığını sürdürdüğü sonraki kayıtlardan anlaşılmaktadır bkz. Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 143, 153, 293.

⁹⁰ Muizzüddeve'nin kayınbiraderi aynı zamanda yönetimde söz sahibi Deylemli kumandanlardandır. Muizzüddeve'ye, Ebû Abdillâh b. Ed-Dâî'ye biat etmesini söylediği gerekçesiyle tutuklanmıştır. Muizzüddeve'nin veziri Saymerî, onun yönetimde gözü olduğunu söylediği kaydedilmiştir. İsfehdost, Râmhürmüz kalesinde tutuklu iken vefat etmiştir bkz. Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî, *age*, C. 11, s. 367.

⁹¹ Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 145.

⁹² Türk asıllı bir emir olduğu anlaşılan Yinal Köse, Ebû Ca'fer İbn Şîrzâd tarafından Vâsît millîği yardımcılığına atanmıştır. Ebü'l-Hüseyn b. Büveyh'i Irak'ı işgal etme düşüncesine ısındıran kişinin o olduğu kaydedilmiştir bkz. Miskeveyh, *age*, C. 5, s. 113, 114.

⁹³ Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 153.

⁹⁴ Nakledilenlere göre, 321/933 yılında İsfahan kethudası olarak görev yapan Ebu Ali er-Rüstemî'nin (v. 321/933) firuze taşından yapılmış bir yemek masası vardı. Sonra bu masa sırasıyla Merdâviz b. Ziyad (v. 323/934-35), kardeşi Veşmgîr b. Ziyad (v. 356/966-67) ve Bîsütün b. Veşmgîr'e (v. 366/976-77) intikal etti. Sonra Büveyh

onlarda firuze zafer anlamı taşıyordu. Bu onlara ait bir adet olmalıdır. Böyle umulmadık bir anda bulunan ve uğur getirmesi (*tefe'ele*)⁹⁵ dilenen şeyler arasında firuze yüzüğün bulunması ve şans getirdiğine inanılması da Büveyhîlerin halk inançlarına dair önemli bir ipucudur. Sabahleyin gördüğü rüyayı İbnü'l-Amîd'e anlatan Ruknüddeve, çok geçmeden düşmanın kaçtığı ve zaferin müyesser olduğunu duyduğunda, bu kutlu rüyanın anısına, atına *Fîrûz* lakabını vermişti⁹⁶.

Büveyhî Hanedânî'nin ortaya çıkışından yaklaşık yüz yıl sonra Deylem'i baştanbaşa kat eden Nâsır-ı Hüsrev, bölgenin köy ve kasabaları hakkında bazı önemli bilgiler kaydeder. Târum⁹⁷ şehrinin kasabası Şemîran⁹⁸'a varan Nâsır burada şehrin dışındaki sarp bir kaya üzerine kurulmuş kalesinden ve bu kalenin üç sura sahip olduğundan, kalenin içinden açılan bir yeraltı geçidinin nehir kıyısına indiğinden söz eder. Ayrıca Deylem padişahının buna benzer çok sayıda kalelerinin ve bu kalelerde askerlerinin olduğunu bildirir. Nâsır'ın ifadesine göre Deylem padişahının hâkim olduğu topraklarda adalet ve emniyet tam anlamıyla tesis edilmişti. Kimse hırsızlık etmeye cesaret edemezdi. Nâsır'ın dikkatini çeken bir husus da Cuma namazına gidenlerin ayakkabılarını mescidin dışında çıkarmalarıydı. Bu seyyah namaz esnasında ayakkabıları kimsenin almadığını da şaşkınlıkla anlatır⁹⁹.

3. Deylem'in Tarihsel Coğrafyası

Bölge hakkındaki ilk yazılı kayıtlardan biri Herodot'un coğrafyasında bulunur. Onun eserinde Deylem bölgesi, kuzey Medya'da (*Atropantene*), Hazar'ın güney kıyılarından batıda Aras'a kadar uzanan sarp dağlar ve ziraata elverişsiz bölgeler olarak tarif ediliyordu. Herodot'un kaydına göre Hazar'ın güneyindeki 11 satraplıktan biri olan Caspii, genel kabule göre Hazar Denizi'nin güneyi ile doğu sahillerini kapsıyor, böylece Hazar'ın güney batı kıyısına paralel olarak uzanan günümüzdeki Elburz Dağları'nın sırtlarıyla birlikte bir yay çiziyordu ki bu bölge 4/10. asır coğrafyacılarının Deylem adıyla kastettikleri alanla örtüşüyordu. Ahameniş kralı I. Serhas'ın (m.ö. 486-465)¹⁰⁰ ordusunda Caspiililer'in keçi postundan kıyafetler giyininip, başka kavimlerin bilmediği bir yöntemle kamıştan bir yay kullandıklarını kaydediyor¹⁰¹. Buradan, dağlı Deylem sakinlerinin milattan önce dahi ordularda muharip güç olarak görev aldıklarını anlıyoruz.

Milattan önce 2. yüzyılda yaşamış olan Yunanlı tarihçi Polybe'in *Delymaloi* adındaki bir kavimden söz ettiği, Batlamyus'un da onlara *Delymais* şeklinde atıfta bulunduğu

oğulları onu Rey şehrine götürdüler⁹⁴. Diğer bir rivayete göre ise bu masa, Bîsütûn b. Veşmegir'in ölümü üzerine kardeşi Kâbûs b. Veşmgir tarafından Horasan'a gitmeden önce Câşek kalesine götürülmüştür. Konu ile ilgili olarak el-Beyrunî, Cürcan'dayken, Şemsu'l-Ma'âlî Kâbûs b. Veşmegir'in devamlı bir şekilde övündüğü "el-Feyrûzeci" adında altından bir masasının bulunduğunu duyduğunu ifade etmektedir. bkz. Ebû'r-Reyhân el-Beyrunî, *Kitâbu'l-Cemâhir fi M'arifeti'l-Cevâhir*, Beyrut 1984, s. 171-172; Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara 2001, s. 96

⁹⁵ تَقَال

⁹⁶ Miskeveyh, *age*, C. 6, s. 176.

⁹⁷ Târum, Sefîdrûd Nehri'nin ana mecrası üzerinde Deylem bölgesi içinde kalan, bazı şehir ve köyleri içine alan beldenin adıdır. Müsâfirîler Hanedânî'nin merkezi olan Şemîrân bu beldenin merkezi kabul edilmektedir bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 8; C. Edmund Bosworth, "Mosaferids", *Encyclopædia Iranica*, [Elektronik sürüm: February 8, 2013]; Ahmet Güner, "Müsâfirîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, C. 32, ss. 68.

⁹⁸ Nâsır- Hüsrev, Şemîrân'ı Târum bölgesinin merkezi olarak kaydeder. Ayrıca gayet yalçın bir kayalık üzerinde kurulmuş kalesinin üç suru olduğunu, şehrin içinden nehir kıyısına inen bir yol bulunduğundan, kaledekilerin bu sayede su temin ettiklerinden söz eder bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 8; Yâkût el-Hamevî, *age*, C. 7, s. 365.

⁹⁹ Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 7.

¹⁰⁰ Ancient History Encyclopedia, Xerxes I [Erişim: 23.12.2018, https://www.ancient.eu/Xerxes_I/].

¹⁰¹ Herodot, *The Geography of Herodotus* (Haz. J. Talboys Wheeler, F.R.G.S.), Longman, London 1854, s. 290.

kaydedilmiştir¹⁰². İran kaynaklarında Deylemlilerden ilk defa Sâsânîler devrinde söz edildiği görülür. 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar mütemadiyen devam eden Sâsânî-Bizans savaşları boyunca, her iki ordunun saflarında paralı asker olarak Deylem'in dağlı piyadeleri görmek mümkündür¹⁰³. İslâm ordularının bölgeye ilk akınları sırasında onlara *Mu'ta*¹⁰⁴ denilen bir reis önderlik ediyordu.

Arapça literatürde Deylem adına yapılan en erken atıf, Büveyhîlerin nispet edildikleri coğrafya ile alakalı olmayıp, kelimenin düşman anlamına gelen lafzına işaret etmektedir. Antere¹⁰⁵, nin muallakasında geçen bu Deylem kelimesi şu şekilde kaydedilir:

“Deve ed-Dührudayn suyundan içti, Deylem (düşman) havuzlarından su içmekten nefret eder oldu.”¹⁰⁶

Hz. Ömer zamanından itibaren Deylem üzerine yapılan gazâ hareketleri vesilesiyle Deylem adı sık sık divan kayıtlarında ve yıllık defterlerde zikrediliyordu. Fakat 4/10. asrın başlarına kadar Müslümanların akınlarına direnen bölge “*Dâru küfr*” olarak kaldığından, sarp coğrafi yapısının sakinlerine sağladığı avantaj sayesinde, Müslümanların dağlık Deylem arazisi hakkında sağlıklı bilgi elde etmeleri kısmen mümkün olmamıştı. Nitekim bölge halkının çoğunluğunun İslâmlaşmasıyla birlikte, Müslüman coğrafyacıların eserlerindeki Deylem tariflerinin daha sağlıklı bir biçim aldığı görülür. Minorsky'nin ifadesiyle, 3-4/9-10. yüzyıla kadar “*Hazar vilayetleri hakkındaki bilgi önemli ölçüde ve uzunca bir müddet Müslüman coğrafyacıların genel standartlarının gerisinde kalmıştır.*”¹⁰⁷

el-Belâzurî ve et-Taberî'nin kayıtları bölge hakkında değerli bilgiler içermekle birlikte derli toplu değildir. İbn Hurdazbih ve Kudâme b. Ca'fer ise Hazar vilayetlerini ele almazlar. el-Ya'kûbî ve hatta İbn Rüste dahi oldukça özet geçerler. İbnü'l-Fakîh temel olarak el-Belâzurî'yi takip etmekle birlikte, az da olsa yeni ve orijinal bilgiler verir. Onun Deylem coğrafyası hakkındaki ilgisi, çoğu tarihi gaza hareketleriyle iç içe olan bilgilerden oluşmaktadır. Şimdiye kadar en eski ve sistematik bilgiler el-İstahrî'de, İbn Havkal'da ve el-Mukaddesî'de bulunur¹⁰⁸. el-Mukaddesî'nin ilginç verilerini diğerleriyle mukayese ettiğimizde, bu yazarın alandaki malumata katkısının oldukça ciddi olduğu görülür¹⁰⁹.

¹⁰² Minorsky, “*agm*”, s. 14.

¹⁰³ Hasan Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhiyye; es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâî ve's-Sekâfî -Mukâtaatü Fâris h. 334-447, m. 945-1055, ed-Dârü'l-Câmiyye*, Beyrut 1987, s. 84.

¹⁰⁴ İslâm ordularına direnen Deylem birliklerini komuta etmesinin dışında hayatı hakkında herhangi bir kayda rastlanmadı.

¹⁰⁵ Cahiliye devri şairlerinden ve muallaka sahiplerindedir bkz. Cemal Muhtar, “Antere”, *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul 1991, C. 3, s. 237.

¹⁰⁶ Buradaki Deylem ifadesi düşman anlamında kullanılmıştır. Buna göre Antere'nin muallakasındaki bu mısra ed-Dührudayn adı verilen mevkiden suyu içen deve düşmanın suyundan nefret eder anlamına gelmektedir. Bkz. ez-Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin, *Şerhü'l-Muallakâti's-Seb'*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, C: 1, s. 253; “زوراء تنفر من حياض الديلم” bkz. İbn Hassûl, Muhammed b. Ali, *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk 'alâ Sâiri'l-Ecnâd ve Menâkibi'l-Hazreti'l-Âliyyeti's-Sultâniyye*, (Çev. Şerefettin Yaltkaya), 2. Baskı, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1940, C. 4, S. 14-15, s. 256; Deylem aynı zamanda bir dağın adıdır. Deylem kelimesinin anlamların bir diğeri de düşmandır. Hatta الديلمة *deylemün mine'd-deyâlime* ibaresi düşmanlardan bir düşman şeklinde anlaşılıyordu. Yine Deylem kelimesi kalabalık insan grupları için de kullanılıyordu. Keza, çeşme başına biriken karınca ve maymun topluluklarına, develerin yattıkları yere de Deylem denilmiştir. Kürâ' ve Kutrub'dan nakledildiğine göre erkek turaç kuşuna da Deylem denilirdi. El-Ezherî'den naklen, dağlarda yetişen bir tür çöl akasyasına (*es-selm*) da Deylem deniyordu. Deylem kelimesi bir de Üdd neslinden gelen Dabbe Kabilesinin lakabıydı. Antere'nin bir şiiri: “Deylem Dabbe'nin ta kendisidir. Çünkü onlar ya da büyük bir kısmı *Dülem*'dir” şeklinde açıklanmıştır. Yine Antere'nin muallakasında Deylem kelimesi, Benû Abs'e mensup bir su olarak geçer. Bkz. Zebîdî, *age*, C: 32, s. 165-6.

¹⁰⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 384.

¹⁰⁸ El-Mukaddesî, *age*, s. 353, 372.

¹⁰⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 384.

Deylem, erken dönem Müslüman coğrafyacıların eserlerinde (*İbn Hurdazbih*¹¹⁰, *el-Ya'kûbî*¹¹¹, *İbnü'l-Fakîh*¹¹², *İbn Rüste*) müstakil bir bölge olarak ele alınmamıştır. İlk defa *el-İstahrî* (v. 340/951-52'den sonra)¹¹³, ardından *İbn Havkal* (v. 367/978'den sonra), *Hudûdu'l-Âlem* müellifi (v. 372/983'ten sonra), sonra *el-Mukaddesî* (v. 390/1000 yaklaşık) ve muahhar coğrafyacılar, eserlerinde Deylem adını verdikleri müstakil bir bölgeden söz ederler. Deylemlilerin Hazar Denizi'nin güney batı köşesinde, Elburz Dağları'nın kuzey yamaçlarında, her ikisi de Hazar Denizi'ne dökülen Şahrûd ve Sefîdrûd vadileri ile Şalus (*Çalus*)¹¹⁴ nehirleri arasındaki bölgede kâin olup¹¹⁵ başkentlerinin Bervân¹¹⁶ (veya *Yervân*) olduğu kaydedilmiştir¹¹⁷. Doğuda Horasan, güneyde Cîbâl bölgesi, batıda Azerbaycan, kuzeyde Hazar Denizi ile sınırlı dağlık Deylem¹¹⁸, 4/10. yüzyılda 5 büyük beldeyi (*kuver*) içine alan (*Horasan, Cürçân, Taberistan, Deylemân ve Hazar*) geniş bir bölge (*iklim*) haline gelmişti. el-Mukaddesî bu genişlemenin, bölgenin tüm beldelerini kapsayacak bir isim bulunmaması dolayısıyla yapıldığını ifade eder¹¹⁹. el-Mukaddesî'nin bu tasarrufu Büveyhî hanedanının siyasi tesirine veya Bağdat merkezli coğrafya yazımındaki bir dönüşüme işaret ediyor olmalıdır.

Büveyhîlerin mensup olduğu Deylem, sadece Hazar'ın güney kısımları değil, Fars'ın güneyindeki bir liman kasabasına dahi adını vermiştir. Günümüzde Basra Körfezi sahilinde yer alan *Buşehr*¹²⁰ eyaletine bağlı *Bender Deylem*¹²¹, hala Büveyhîlerin hatırasını yaşatmaktadır.

¹¹⁰ İbn Hurdazbih, *age*, s. 57, 261.

¹¹¹ Ya'kûbî'deki Deylem atfları, Deylem Denizi, Deylem Nehri, Deylem beldelerinden uzanan büyük bir vadi şeklinde coğrafi parçalara atıflardan ibarettir. Bkz. Ya'kûbî, *age*, s. 77, 90-4.

¹¹² İbnü'l-Fakîh yukarıda izah edildiği üzere daha çok el-Belâzurî'yi takip eder ve Deylem bölgesinin coğrafi yapısından ziyade bu bölgeye İslâm orduları tarafından çeşitli tarihlere yapılan akınlar vesilesiyle temas eder. Bir de Deylem'e komşu olan İsfahan, Kazvin, Denbâvend, Taberistan gibi merkezlerin tariflerinde Deylem'e de ara sıra temas eder. Bkz. İbnü'l-Fakîh, *age*, s. 529-582.

¹¹³ el-İstahrî, Deylem'in sınırlarını şöyle tarif eder: "Güneyde Kazvin, Târum ve Azerbaycan ile Rey'in küçük bir kesimiyle mahdut olup, doğu tarafında Rey'in yukarı kesimleri ve Taberistan ile sınırlıydı. Kuzeyde Hazar Denizi'ne, batıda Azerbaycan'ın bir kısmı ve er-Rân beldeleriyle bitişir. Biz buna Rübenc ve Fâdûsbân dağları ile Karen ve Cürçân dağlarına yakın bölgeleri de ilave ettik." Bu ifadelerin ardından el-İstahrî şöyle devam eder:

أما الديلم فأتها سهل وجبل أما السهل فهم الجبل وهم مفترشون على شط البحر تحت جبال الديلم وأما الجبل فلديلم المحض وهي جبال منبوعة والمكان الذي يقيم به الملك يسمى رودبار وبه يقيم آل جستان ورئاسة الديلم فيهم.

"Deylem'e gelince, dağ ve ovoidan ibarettir. Ovakadiler Cütilerdir. Onlar Deylem Dağlarının altında deniz kıyısında meskûndurlar. Dağlık kesim asıl Deylem'i (ed-Deylemü'l-Mahd) teşkil eder. Bunlar sarp dağlardır. Hükümdarlarının oturduğu yere *Rûdbâr* denir ki *Âl-i Cestân* burada mukimdir. Zira Deylem'in yönetimi onların elindedir." Bkz. el-İstahrî, *age*, s. 204; İbn Havkal'da Deylem'in coğrafi sınırları el-İstahrî'deki ile kelimesi kelimesine aynıdır. Bkz. İbn Havkal, *Süretü'l-Arz, Dâru Mektebetü'l-Hayât*, Beyrut 1996, s. 318; Vefâ Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye fi 'Ahdi't-Tasalluti'l-Büveyhî*, el-Mektebü'l-Câmiyyi'l-Hadîs, İskenderiye 1991, s. 11-12.

¹¹⁴ İbn Rüste'nin kaydına göre bu şehir Abbâsî Halifesi el-Me'mûn zamanında kurulmuş ve kuruluşu için 500.000 dirhem harcanmıştı. Şehre yerleşenlerin güvenliğinin temin edilmesi için bir askeri birliğin vazifelendirildiği, bu şehrin Deylem dağlarında asla itaat altına alınmayan kavimlere karşı sınır karakolu hüviyetinde olduğu anlaşılmaktadır. İbn Rüste'nin Deylem hakkındaki kaydı da neredeyse sadece Çalus (Şalus) hakkında verdiği bilgiden ibarettir bkz. İbn Rüste, *age*, s. 170, 355; Çalus Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü alüvyon delta ovasında, Hazar'a yaklaşık 8 km uzaklıkta bulunan ve günümüzde Mâzenderân vilayetine küçük bir kasabadır. Bkz. Bernard Hourcade, "Çâlûs", *Encyclopædia Iranica*, 1990, C. 4, Fas. 7, ss. 720-722.

¹¹⁵ Mafizullâh Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad 334/946-447/1055*, Iran Society, Calcutta 1964, s. 1.

¹¹⁶ Ya'kûbî, *age*, s. 118; el-Mukaddesî, *age*, s. 360; Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru Sâdir, Beyrut 1960, s. 363.

¹¹⁷ el-Mukaddesî, *age*, s. 355; Abdulazîz ed-Dürî, *Dirâsât fi'l-'Asri'l-Abbâsiyyeti'l-Müteahhire*, Şirketü'r-Rîbâta, Bağdat 1945, s. 238.

¹¹⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 133; Ahmet Ateş, "Deylem", *İA*, 1987, C. 3, s. 567.

¹¹⁹ el-Mukaddesî, *age*, s. 353; ed-Dürî, *age*, s. 238; V. Minorsky, *agm*, 1982, C. 2, s. 193.

¹²⁰ Merkez şehri Fars Körfezi sahilinde bulunan günümüz İran'ının güney vilayetlerindedir.

el-Mukaddesî, anne tarafından dedesinin memleketi olan Kûmis bölgesindeki Biyâr şehrinde 4 ay kalmış, bölge hakkında bütün ortaçağ coğrafyacılarının verdikleri bilgilerle mukayese dahi edilemeyecek değerli bilgiler kaydetmiştir. Onun bölge hakkındaki kayıtları sadece coğrafi açıdan değil, dini, siyasi, kültürel ve sosyal açılardan çok değerli malzemeler ihtiva eder. el-Mukaddesî'nin sistematik anlatısında Deylem iklimi beş bölgeye (küver) ayrılmıştır. Yazar ilk sırada Horasan tarafında bulunan Kûmis ve çevresini ele alır. Ardından sırasıyla Cürçân, Taberistan, Deylemân ile bölgenin tam ortasında yer alan Hazar Kapalı Denizi'ni anlatır.¹²²

Bir iklim olarak ele alınan Deylem'in içindeki beş bölgeden biri Deylemân Bölgesi'dir. Deylemân bölgesinin başkenti Bervân olup, halkının cahilliği, kabalığı ve din tanımazlığı ile nitelenmiştir. Ayrıca tuhaf gelenekleri, sayısız köylerinin olduğu belirtilir. Bu da dağlık Deylemân sakinlerinin büyük oranda şehirli olmadıklarını göstermektedir. Diğer yandan bu insanların sözünün eri, güçlü ve heybetli insanlar oldukları kaydedilmiştir. el-Mukaddesî Gîlân ile Deylemân insanı arasında bariz farklılık görmediğini ifade ederek, Gîlân'ı da Deylemân'a dahil etmiştir. Dağlık Deylemân bölgesinin, Vilamir¹²³, Şekirez¹²⁴, Târum, Haşem¹²⁵ gibi şehirleri vardı. Deylemân'a dahil edilen Gîlân'ın şehirleri Dûlâb¹²⁶, Beylemân, Şehr¹²⁷ ve Kuhentrûd¹²⁸ dur.¹²⁹

el-Mukaddesî, Deylemân'ı genel hatlarıyla tanıttıktan sonra bölgenin (*kûre*) şehirlerinin tariflerine geçer. Fakat ismini zikrettiği şehirlerin tamamını ele almayıp muhtemelen en önemlileri olarak gördüğü Bervân ve Haşem gibi şehirlere ait detaylara yer verir. Deylemân'ın başkenti (*kasabatü'd-deylem*) olan Bervân şehrinin, nüfus ve mimari bakımdan dikkat çekici bir özelliğe sahip olmadığı anlaşılır. Muhtemelen devrin şehirleri için gelişmişlik ölçüsü kabul edilen, güzel görünümlü sağlam evler, kalabalık çarşılar ve ağaçlarla kaplı güzel bir mesire alanı Bervân'da bulunmayan şeylerdendi. Ayrıca bir şehri şehir yapan Cuma Camisi dahi bu şehirde bulunmuyordu. Oldukça küçük bir şehir olduğu ve köylerinde tuvaletin dahi bulunmadığı kaydedilmiştir. Deylemân hakkında belki de en övgü dolu sözler insanının cesur ve yiğitliğiyle ilgilidir. Zira Deylemân, orduların sadık askerlerinin kaynağı olarak görülüyordu. Şehrin merkezinde yöneticinin oturduğu, şehristan adı verilen bir birimin bulunduğu ve etrafının hendekle kazıldığı kaydedilmiştir.¹³⁰

el-Mukaddesî Deylemân bölgesinde başkent dahil toplam beş şehirden bahseder. Fakat bunlardan sadece başkent Bervân ile Haşem şehrine dair açıklamada bulunur. Haşem şehri hakkında ilk olarak bu şehrin Dâî'nin şehri olduğuna vurgu yapar. Fakat bu dâî'nin kim olduğu hakkında bilgi vermez. Bervân'dan farklı olarak bu şehirdeki çarşının kalabalık oluşu ve çarşısının yakınında bulunan cami, Deylemân'daki iki şehrin oldukça farklı dinamiklere sahip olduğuna işaret ediyor. Yöneticinin evinin, şehirden geçen nehir üzerindeki köprüye yakın olduğu kaydedilmiştir. Haşem'in Târum gibi küçük bir şehir olduğunun kaydedilmesi, bu iki

¹²¹ Günümüzde Buşehr vilayeti sınırları içinde bulunan liman kentidir.

¹²² el-Mukaddesî, *age*, s. 353.

¹²³ el-Mukaddesî, *age*, s. 51, 355.

¹²⁴ el-Mukaddesî, *age*, s. 51, 355.

¹²⁵ el-Mukaddesî, Haşem, ed-Dâî'nin şehri olduğu ve çarşısını gayet mamur bulunduğunu kaydediyor bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 361.

¹²⁶ 4/10. Yüzyılda Gîlân'ın baş şehridir bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 361.

¹²⁷ el-Mukaddesî, *age*, s. 355.

¹²⁸ Kuhentrûd nehre yakın bir mevkide bulunuyordu. Evlerinin bazıları taştan, bazıları ise çadırdandı. Şehrin camisi merkezde bulunuyordu bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 361.

¹²⁹ el-Mukaddesî, *age*, s. 355.

¹³⁰ el-Mukaddesî, *age*, s. 360.

şehrin yaklaşık aynı boyutlarda olduğuna işaret ediyor olmalıdır. İsimlerini zikrettiği halde, haklarında bilgi vermediği Vilamir ve Şekirez şehirlerinin bunlardan daha küçük olduğu sonucuna ulaşılır.¹³¹

el-Mukaddesî, Deylemân'ın iki şehrini ele aldıktan sonra, Gîlân'ın başkenti (kasabatü'l-Cîl) *Dûlâb*'ı, ondan sonra da muhtemelen Gîlân'ın en önemli şehirlerinin ikincisi olan *Kuhenrûd*'u zikreder. *Dûlâb*'da evlerin kireç ve taştan inşa edildiği, camisinin şehrin tam ortasında bulunduğu, şehrin temiz, pazarının güzel olduğu kaydedilmiştir. Gîlân'ın Kuhenrûd şehrinin nehre yakın bir mevkiye olduğu kaydedilmiştir. Şehir halkının tamamının taştan inşa edilmiş evlerde oturmaması, bir kısım insanların evlerinin çadırlardan ibaret olması dikkat çekicidir. Bu durum şehirdeki yarı göçebe halkın varlığına işaret ediyor olmalıdır.¹³²

Deylem, imparatorluk coğrafyasında oynadığı role muvazi bir biçimde 3/9. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Büveyhîlerin altın çağında en geniş sınırlarına ulaşmış, 5/11. yüzyılın sonu itibariyle ehemmiyetini kaybederek 7/13. asrın ilk yarısında *Sefîd-rûd* deltasının düzlüklerine yani Gîlân'a münhasır kalmıştır¹³³. Deylem bölgesinin coğrafi sınırlarının el-Mukaddesî'den önceki bir zamanda genişlemeye başladığı anlaşılır. el-İstahrî'nin kaydı da bunu doğrular mahiyettedir. Zira O, Deylemlilerin yaşadıkları asıl bölgeyi *Deylem-i Hâssa/Deylem-i Mahd* şeklinde tarif etmektedir¹³⁴.

4/10. yüzyılda Deylem bölgesi artık dağlık ve düzlüklerden meydana gelen geniş bir coğrafyadır. Deylem dağlarının alt kısmındaki sahile yakın düzlüklerde Cîlîler meskûn olup, Deylemliler ise sırf dağlık olan bölgelerde yaşıyorlardı¹³⁵. el-İstahrî dağlık bölgenin adıyla bu bölgede yaşayan kavmin aynı ad (*Deylem*) ile anıldığını kaydeder. Deylemlilerin yaşadıkları bu sarp dağların yönetimi, 2-5/8-11 yüzyıllar arasında *Âl-i Cestân* veya *Cestânyân*¹³⁶, adındaki Deylemli yerel bir ailenin elinde olup, hükümdarları *Rûdbâr* şehrinde oturuyordu¹³⁷.

Onların yaşadıkları bölge yoğun bir orman örtüsüyle kaplıydı. Deylem topraklarının özellikle Hazar Denizi'ne ve Taberistan tarafına bakan kesimlerinin çoğu Cîlîler'e aitti. Deylemlilerin köyleri oldukça mamur olup ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Kendilerine mahsus binekleri bulunmuyordu. Rûbenc, Kâdusyân ve Karen gibi sarp dağların her birinde bu dağları elinde bulduran bir reis vardı. Dağların büyük bir kısmı yüksek ağaçlar, ormanlar ve akarsularla kaplı olup Kâren dağında, Sâriye¹³⁸ye bir merhale uzaklıkta bulunan Sehmâr şehri dışında başka bir şehir bulunmuyor, yerleşim bölgelerinin tamamı köylerden meydana geliyordu. Karen ailesinin yönetim merkezi ise kaleleri, zahireleri ve hükümet binalarının bulunduğu Firim adı verilen yerde bulunuyor, yönetim babadan oğula geçerek devam ediyordu¹³⁹.

¹³¹ el-Mukaddesî, *age*, s. 360.

¹³² el-Mukaddesî, *age*, s. 360.

¹³³ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Centarl Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Frank Cass & Co. Ltd., London 1966, s. 172-173.

¹³⁴ el-İstahrî, *age*, s. 204; Meçhul, *Hudud Al-Alam The Regions of The World*, (İng. Çev. V. Minorsky) 2. Baskının tekrarı, E. J. W. Gibb Memorial, London 1982, s. 136.

¹³⁵ Müneymine, *age*, s. 83.

¹³⁶ Cestân hanedanı hakkındaki haberlerin çoğu Taberistan Zeydî Devleti'nin kuruluşu ve bölgeye sonradan intikal eden özellikle Hasan el-Utruş'un siyasi faaliyetleri ve *Âl-i Cestân* ile münasebetleri bağlamında kayıtlara geçmiştir. Bu hanedan Kuhistan'ın nahiyeleri, Tâlekân, Şahrûd ve Sefidrûd sahili gibi küçük bir coğrafyaya hâkim olmuştu. Bkz. Şehnâz Râzpûş, "Cestânyân", *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, Tahran 1385/2006, C. 10, ss. 346-348.

¹³⁷ el-İstahrî, *age*, s. 204; İnâyetullâh Mecîdî, Menûcehr Pezşek, "Cestânyân", *Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran 1393/2014, C. 18, ss. 122-131; Le Strange, *age*, s. 173.

¹³⁸ el-İstahrî, *age*, s. 205.

¹³⁹ el-İstahrî, *age*, s. 205.

4/10. asır, asıl memleketleri Gîlân, Kazvîn ve Zencân¹⁴⁰ arasındaki dağlık bölgede yer alan Deylemli kabilelerin genişleme ve yayılma devreleridir. İran'da Arap hâkimiyetinin zayıflayıp, Türklerin Sâ mânî devletinin doğu sınırlarında hala güçlerini devam ettirdikleri bir devrede, İran'ın batı kısmında Fars milli geleneğini benimseyerek yükselen Deylemliler güç kazanmaya başladılar. Deylemliler, Sâ mânîler'in çizgisinde İran'ın eski tarihi ile yakın bir irtibat kurmaya büyük ehemmiyet vermekle birlikte, bu arka plana Sâ mânîler gibi İslâmî bir renk verme endişesi taşımıyorlardı. Deylemlilerin siyasi ve askeri başarıları o zamanın coğrafyacılarının kullandıkları terminolojiye de yansıyor Hazar bölgesi de dâhil Deylem adı altında Hazar Denizi'nin çevresindeki birçok bölgenin Deylem'e dâhil edilmesiyle sonuçlanmıştı¹⁴¹.

Nâsır-ı Hüsrev, Büveyhîlerin anavatanı olan Deylemân¹⁴² köyünün çok yakınına geçerek, Sefîdrûd vadisi boyunca ilerleyerek asma bağları, nar ve incir ağaçlarıyla dolu bir köye varmıştı. O vakitler Deylem bölgesine Cestânyân Hanedân'ından *Ebû Sâlih Cestân b. İbrahim*¹⁴³ hükmediyordu ve hutbelerde adı *Merzûbânü'd-Deylem Cîl-i Cîlân* şeklinde zikrediliyordu. Şahrûd Nehri'nin yanında kurulmuş Handân¹⁴⁴ adlı bir köyde yolculardan adı geçen Deylem emiri (*Emîrû'l-ümerâ*) adına mürur vergisi (*bâc*) alınıyordu. Nâsır'ın bu kaydı Taberistan Alevîler'i ile Deylemli Cestânyân'ın sınırını göstermesi ve Şahrûd Vadisi'nin bunların arasındaki sınır kabul edilmesini belirtmesi bakımından son derece ehemmiyet taşır.

Büveyhî Hanedanı'nın tarih sahnesine çıkışından yaklaşık yüz yıl sonra onların çıktıkları coğrafyayı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev'in, Deylem bölgesi hakkında en dikkat çekici gözlemlerinden birini, bölgenin üretim kaynakları teşkil eder¹⁴⁵. Aynı şekilde Mukaddesî, Taberistan ve Deylem bölgesinin mamullerinden bahsederken, bu ürünlerin İslâm dünyasının çeşitli gölgelerinde aranan eşyalardan olduğunu kaydeder. Bu bakımdan Deylem bölgesi mühim bir endüstriyel kapasiteye sahipti. Deylem bölgesinin kenarları işlemeli, küçük ve orta boy pamuklu mendilleri oldukça rağbet görüyordu. Bazen bir mendilin iki bin dirheme satıldığı oluyordu. Ayrıca yünlü dokumaları yumuşaklığıyla dikkat çekiyordu. Rûyân¹⁴⁶ ve Âmûl şehirlerinde imal edilen elbiseleri meşhur olup, bezleri Irak ve Mısır'da aranan ürünler idi.¹⁴⁷

Büveyhîlerin Taberistan ve Deylem bölgesindeki endüstriyel-ziraat faaliyetlerine katkıda buldukları anlaşılmaktadır. Bölgede keten ziraatını ve ham ketenin işlenerek tekstil endüstrisinde kullanımını yaygınlaştırdıkları bilinmektedir. Kayıtlara göre, 4/10. yüzyılın ortasında Büveyhoğulları'ndan Adududdevle Fennâ Hüsrev (v. 372/983), Huzistan'daki Sinîz

¹⁴⁰ Abdülkerim Özyayın, "Zencan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C. 44, ss. 251-53.

¹⁴¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 385.

¹⁴² Deylem bölgesindeki küçük bir yerleşim biriminin adıdır bkz. Yâkût el-Hamevî, *age*, C. 2, s. 544; Mukaddesî'nin meşhur sözü, onlarda incelik, din ve diyanet bulunmaz sözü bu beldenin sakinleri için söylenmiştir bkz. el-Mukaddesî, *age*, s. 355.

¹⁴³ 5/11. Yüzyılda Deylem bölgesinde hüküm süren Cestanyân Hanedânı'ndandır. bkz. Nâsır Hüsrev, *age*, s. 8.

¹⁴⁴ Şahrûd Vadisi'nin Sefîdrûd ile birleştiği ağza yakın yerde bir köydür. Bu köyden geçen Nâsır Hüsrev, Cestân hükümdarı adına mürur vergisi (*bâc*) ödediğini kaydeder bkz. Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 7.

¹⁴⁵ Nâsır-ı Hüsrev, *age*, s. 7.

¹⁴⁶ Rûyân şehrinin diğer adı Şârîstân olup büyük bir sırtta kurulmuştu. Kazvin ile arasında 16 fersahlık mesafe bulunuyordu. Rûyân ile Gîlân sınırındaki Vebâr arasında 6 fersah olduğu kaydedilmiştir bkz. el-Hasan b. Ahmed el-Mühellebî, *age*, s. 151.

¹⁴⁷ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim- Kuşam ve Moda*, Ankara 2005, s. 167-168; el-Mukaddesî, *age*, s. 367.

ile İran'ın güneyindeki Kazerûn ve Tevvec'de¹⁴⁸ keten ziraatının yapılmasını teşvik etmişti. Bu önemli hammadde daha sonra da buradan Taberistan'a ve Derbend'e kadar yayılmıştı¹⁴⁹.

Deylem bölgesine dâhil edilen Gîlân, ipeği ile şöhret kazanmıştı ve halen önemli bir ipek üretim potansiyeline sahiptir. Bir zamanların yüksek kalitedeki ipeği, Gîlân'ın en büyük kasabalarından olan Lâhîcân'da¹⁵⁰ imal edilen ve adını da bu şehirden aldığı söylenen lepi (*lezi*) ipeğiydi. Güney hazar vilayetlerinin kaliteli ipeğiyle oldukça erken tarihlerde ilgilemeye başlayan İtalyanların bu mamullere verdikleri, *seta ghella* (Gîlân ipeği), *seta massandroni* (Âmul, Mâzenderân ipeği), *seta strativana* veya *seta stravai* (Esterabad ipeği), *seta talani* (Deylem ipeği), *seta mardacascia* (Merv-i Şâhicân ipeği) gibi isimler, bölgenin ipeğinin kalitesine, üretimdeki şöhretine işaret eder¹⁵¹. Hazar'ın güney sahilinden yaklaşık 40 km içerde bulunan Âmul şehrinin ipeği de "Âmulî" adıyla biliniyordu.¹⁵²

Genel kabule göre şeker kamışı ziraatını Irak ve Suriye'ye tanıtan İranlılardı. Şeker denilince her ne kadar Huzistan vilayeti akla gelse de, önemli şeker üretim alanları arasında Deylem ve Gîlân da bulunuyordu.¹⁵³ Ortaçağ İslâm dünyasının gastronomi ve ecza biliminde önemli bir yeri bulunan şekerin tarımı, İslâmî devirde de büyük oranda İranlı rençberler tarafından sürdürüldüğünden ve İslâm dünyasına bu yolla tanıtıldığından, şeker kamışına (*el-kasabu's-sükker*), Arapça literatürde Fars kamışı (*el-kasabu'l-Fârisî*) da denilirdi¹⁵⁴. Atıfta bulunduğumuz Deylem'e mahsus *Afrûşe* pastasına özel bir tat veren şekerin rolüne bu vesile ile temas etmek gerekir. Bunun yanında Deylem bölgesi bol yağmur aldığı için meyvesi ve sebzesi bol olurdu. Pirinç, incir, zeytin, turunç, keçiyoynuzu (*harnûb*) ve mebzul miktarda üzüm üretilirdi¹⁵⁵.

Sonuç

4/10. Yüzyılda ortalarında Abbâsî Halifeliği'nin merkezi Bağdat dâhil Irak ve İran'ın büyük bölümünü egemenliği altına alan Büveyhîler, 3/9. asrın ikinci yarısından itibaren kitleler halinde İslâmlaşan Deylem bölgesine mensupturlar. Hanedanın kuruluşu hakkındaki kayıtlar son derece yetersiz olup, onların kökeni hakkında yapılan araştırmalar genellikle Deylem bölgesinin tarihi ile birleştirilmiş durumdadır. Hanedân'ın ilk siyasi temsilcileri olan Ali (İmâdüddeve), Hasan (Ruknüddeve) ve Ahmed'in (Muizzüddeve), babaları olan Ebû Şucâ Büveyh hakkındaki kayıtlar dahi oldukça sınırlıdır.

Ebû Şucâ' Büveyh'in fakir bir adam olduğu, çocukları henüz küçük yaşta larken eşini kaybettiği, Deylem lehçesiyle konuştuğu, rüya tabir eden kâhinlere itimad ettiği gibi bir takım basmakalıp bilgiler bulunur. Büveyhîlerin kuruluşuna kutsal bir renk verme gayretinden ibaret olduğu anlaşılan Büveyh'in menkıbevî rüyası, araştırmamızın özünü teşkil etmektedir. İbnü'l-Cevzî rivayetine göre, Muizzüddeve'nin Bağdat'tan gönderdiği bir elçi ile bu hikâyenin kayda alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Büveyhîlerdeki kut, uğur ve güzel baht kabul edilen hayırlı rüya geleneğinin sadece baba Büveyh ile sınırlı kalmadığı görülür. Ruknüddeve Hasan,

¹⁴⁸ Yâkût el-Hamevî, *age*, C. 1, s. 348.

¹⁴⁹ Abdulhalik Bakır, *age*, s. 162.

¹⁵⁰ Le Strange, *age*, s. 174.

¹⁵¹ I. P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khâns", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968, C. 5, s. 504-505; W. Eilers, M. Bazin, C. Bromberger, D. Thompson, "Abrîşam", *Encyclopædia Iranica* [Elektronik sürüm: July 19, 2011]

¹⁵² Eliyahu Ashtor, "Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)", (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, s.525. (511-548), Ankara 2008, ss. 524-525.

¹⁵³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşışı*, Ankara 2000, s. 218-219.

¹⁵⁴ el-Mukaddesî, *age*, s. 188; Sato Tsugitaka, *Sugar in the Social Life of Medieval Islam*, Brill, Leiden 2015, s. 20.

¹⁵⁵ İstahrî, *age*, s. 213, 215; el-Mukaddesî, *age*, s. 353, 357, 367; el-Kazvîni, *age*, s. 402.

Türklerle giriştiği savaşta büyük bir zahire sıkıntısı çekerken, rüyasında gördüğü firûze zaferin müjdecisi olarak yorumlanmıştı. Nitekim sabahleyin Türk birliklerinin karargâhlarını terk ettikleri haberi, bu kutlu rüyanın bir neticesi olarak görülmüş ve Ruknüddevle'nin atına Firûz adı verilmiştir.

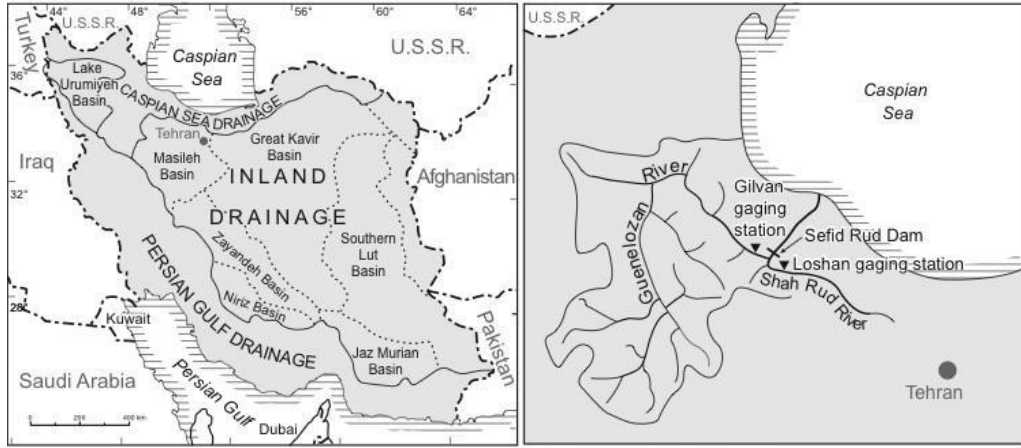
Büveyhîlerin menkıbevî kuruluş hikâyesi ekseninde, onların yaşadıkları Deylem bölgesinin başlıca, tabii, beşerî ve dinî şartlarını ele aldığımız bu çalışmada, ağırlıklı olarak 4/10. ve 5/11. yüzyıl tarih, coğrafya ve tabakat-terâcim kaynakları kullanılmıştır. Böylece Büveyhî ailesinin ilk evrelerini, onların doğdukları coğrafyanın tarihiyle bir bütün olarak, devrin kaynaklarından incelenmesi amaçlanmıştır.

Hanedanın ilk neslinin savaşçı karakterinin aksine, bir sonraki nesil saray zevk ve eğlencelerine aşina şehirli bir karakter taşıyordu. Esasen Büveyhî emirleri Sâmânîlerle Abbâsîler'in ilmi ve bürokratik muhitlerinden beslenmişlerdi. İbnü'l-Amîd (v. 360/970), es-Sâhib b. Abbâd (v. 385/995), Miskeveyh (v. 421/1030) gibi büyük edip ve kâtipleri himayelerine almaları, Büveyhîlerin ilmi muhitlerle organik bağlarına işaret etmektedir. Büveyhîlerin birinci kuşağının aksine, Muizzüddevle'nin iki oğlu İzzüddevle, kardeşi Habeşî ile yeğeni Adududdevle gibi ikinci neslin simaları, son derece kültürlü bir ortamda büyümüşler, babalarının aksine Arapça ve Farsça konuşup yazacak, hatta her iki dilde şiir söyleyebilecek düzeyde entelektüel zevklere sahip olmuşlardı.

Büveyhî Hanedânı'nı karakterize eden unsurların başında, onların akidevi mensubiyetleri geliyordu. Şia'nın Zeydiyye mezhebine mensuptular. Fakat onlarda, eski inanç ve adetlerinin tesirlerini görmek de mümkündü. Abbâsî Halifelerinin imametini kabul etmedikleri halde, siyasi amaçlarına hizmet etmesi bakımından şeklen bir bağlılık tesis etmişlerdi. Her ne kadar Abbâsî Halifesi'nin yerine ikame edilecek Şîî bir Halife'nin, Büveyhî emirlerinin siyasi otoritelerini sarsacağı tezi ileri sürülmüşse de, Muizzüddevle'yi Sünnî Hilafeti ilga projesinden vazgeçiren muhtemel unsurlardan biri, Zeydiyye içerisindeki Hasenîler ve Hüseyinîler arasındaki anlaşmazlık olmalıdır. Zira Deylemlilerin İslâmlaşmalarına ön ayak olan Taberistan Zeydî imamları arasındaki kavgada bu husus büyük bir ihtilaf unsuruydu. Büveyhîler, Abbâsî Halifesi'nin yerine Şîî Zeydî bir Halife tayin edilecek olsalardı, bu kez mezhep içindeki kavganın bir benzerinin kendi yönetimleri altında yaşanması ihtimal dâhilindeydi.

Ekler

Ek 1: Şahrûd ve Sefidrûd Vadileri, Gilân ve Deylem Coğrafyası

Kaynak: *Encyclopædia Iranica* "Safidrud" mad.

Ek 2. Büveyhî Emîri Bahâüddeve'nin Adını da İçeren İpek Bir Gömlek¹⁵⁶

Kaynak: The Textile Museum of The George Washington University, Dumbarton Oaks Collection, no. 30.1

¹⁵⁶ Gömleğin üzerindeki iri Kûfî satır:

عز و اقبال الملك الملوك بهاء الدولة و ضياء الملة و غياث الأمة [بن عضد] الدولة و تاج الملة طال عمره
İzzet ve ikbal, el-Melikü'l-Mülûk Bahâü'd-devle ve Ziyâü'l-Mille ve Ğıyasü'l-Ümme [b. Adududdevle] ve Tâcü'l-Mille, Allah uzun ömürler versin.

Gömleğin üzerindeki ince Kûfî satır:

استعمال ابي سعيد زادن فروخ بن آزادمراد الخازن

Ebû Saïd Zâdân Ferrûh b. Âzâdmerd el-Hâzin'in kullanımı için

Bu gömlek, Büveyhî emirlerinin kullanımı ve hediye etmeleri için, kraliyet atölyesinde onlar adına imal edilen ürünlerden olup, Bahâü'd-devle'nin hazinedarına hediye edildiği anlaşıyor. Ebû Saïd Zâdân Ferrûh, Büveyhî emiri Bahâü'd-devle'nin 1001 yılında hazinedarlığını yapan kişidir. Muhtemelen bu gömlek de o yılda kendisi için hazırlanmıştır. Ebû Saïd'in, Bahâü'd-devle devri, 391senesi vukuatında adının geçtiği yer için bkz. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Cüz'ü's-Sâmin min Târîhi Ebi'l-Hüseyn Hilâl b. El-Muhassin b. İbrahim es-Sâbî*, [Zeylû Tecâribü'l-Ümem içinde], (Haz. H. F. Amedroz, D. S. Margoliouth), Kahire 1919, s. 401.

DEYLEM İKLİMİ إقليم الديلم					
Kûmis Bölgesi كورة قومس	Cürcân Bölgesi كورة جرجان	Taberistan Bölgesi كورة طبرستان	Deylemân Bölgesi كورة الديلمان	Hazar Bölgesi كورة الخزر	
DAMGÂN (Başkent) Simnân Bistâm Zağne Biyâr Mağûn	ŞEHRİSTÂN (Başkent) Erterâbâd Abeskûn Elhem Âhur er-Ribât	ÂMÛL (Başkent) Salus Mîle Mâmatîr Turuncî (Burcî) Sâriye Tamise Heri Bûd Mâmatîr Nâmiye Timîşe	DEYLEMÂN Bervân (Başkent) Velâmir Şekîrez Târum Haşem	GİLÂN Dûlâb (Başkent) Beylemân Şehr Kuhenrûd	İTİL (Başkent) Semender Suvar Begend Kayseva Hamlic Belenâr el-Beydâ

Ek 3: Mukaddesî'nin Tasnifine Göre Deylem Eyaleti'nin (İklîm) Bölgeleri (Küver) ve Şehirleri

Kaynakça

Ana Kaynaklar

- ÂŞIK PAŞAZÂDE, *Osmanoğulları'nın Tarihi* (Haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç), K Kitaplığı, İstanbul 2003.
- EL-BEYRÛNÎ, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-Bâkiyye mine'l-Kurûni'l-Hâliyye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye: Kahire 2008; *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul 2011.
- EL-BEYRÛNÎ, Ebü'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu'l-Cemâhir fî M'arifeti'l-Cevâhir*, Beyrut 1945.
- EL-HEMEDÂNÎ, Muhammed b. Abdülmelik, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, [Târihu't-Taberî'nin 11. Cildi] (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Dâru Süveydân, Beyrut 1967.
- EL-İSFAHÂNÎ, Hamza b. el-Hasan, *Târihu Sinî Mülûki'l-Ard ve'l-Enbiyâ'* (Nşr. Cevâd el-Îrânî et-Tebrîzî), Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1961.
- EL-İSTAHRÎ, Ebü İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut 2004.
- EL-KAZVÎNÎ, Ebu'l-Kâsım, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, (thk. Azîzullah el-Utâridî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- EL-KAZVÎNÎ, Zekerriyya b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Dâru Sâdır, Beyrut 1960.
- EI-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, (thk. Abdullah İsmail es-Sâvî), Dâru's-Sâvî li'n-Neşr, Kahire 1938.
- EI-MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Mürücü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher* (Haz. Kemâl Hasan Mer'î), el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2005.
- EL-MUKADDESÎ, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Medboli, Kahire 1991.
- EL-MÜHELLEBÎ, el-Hasan b. Ahmed, *Kitâbü'l-Azîzî ev el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (thk. Teysîr Halef), et-Tekvîn li't-Tibâa ve'n-Neşr, Dimaşk 2006.
- EL-YA'KUBÎ, Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *el-Büldân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.
- ES-SUYÛTÎ, Celalüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Târihu'l-Hulefâ'* (Thk. Hamdî ed-Demirdaş), Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Riyad 2004.
- ET-TABERÎ, İbn Cerîr, *Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Maârif, Kahire 1975.
- ET-TENÛHÎ, Ebü Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed, *Nişvârü'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkera*, (Thk. `Abbûd eş-Şâlcî), Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- EZ-ZEBÎDÎ, Ebü'l-Fezy Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî, *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Dâru'l-Hidâye, Beyrut 2000.

- EZ-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâti'l-Meşâhiri'l-A'lâm* (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1993.
- EZ-ZEVZENÎ, Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin, *Şerhü'l-Muallakâti's-Seb'*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- HERODOT, *The Geography of Herodotus* (Haz. J. Talboys Wheeler, F.R.G.S.), Longman, London 1854.
- İBN AYBEK ED-DEVÂDÂRÎ, Ebû Bekr b. Abdillâh, *Kenzü'd-Dürrer ve Câmîü'l-Ğurer* (thk. Dorothea Krawulsky), İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1992.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, (thk. Halîl Şehhâde), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988.
- İBN HALLİKÂN, Şehsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân* (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1900.
- İBN HASSÛL, Muhammed b. Ali, *Kitâbü Tafdîli'l-Etrâk 'alâ Sâiri'l-Ecnâd ve Menâkibi'l-Hazreti'l-Âliyyeti's-Sultânîyye*, (Çev. Şerefettin Yaltkaya), 2. Baskı, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1940, C. 4, S. 14-15, ss. 250-266.
- İBN HAVKAL, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali, *Sûretü'l-Arz*, Menşûrâtu Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut 1996.
- İBN HURDAZBÎH, Ebû'l-Kâsım Ubeydillâh b. Abdillâh, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, [1889 Leiden Ofset Baskısı], Dâru Sâdır, Beyrut 1967.
- İBN KEŞÎR Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dâru'l-Fikr, Kahire 1986.
- İBN MÂKÛLÂ, Sa'dü'l-Mülk Ebû Nasr Ali, *el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telef ve'l-Muhtelef fî'l-Esmâi ve'l-Künâ ve'l-Ensâb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İBN NOKTA, Muhammed b. Abdilğani el-Hanbelî el-Bağdâdî, *İkmâlü'l-İkmâl*, (thk. Abdulkayyûm Abdu Rîbu'n-Nebî), Câmüatü Ümmü'l-Kurâ, Mekke 1989.
- İBN RÛSTEH, *el-A'lâku'n-Nefise Dünya Coğrafyası* (Çev. Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- İBN TAĞRÎBERDÎ, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (Thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İBNÛ'L-CEVZÎ, Cemâlüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İBNÛ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdolvâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh* (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997; İBNÛ'L-ESÎR, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, C. VIII, (Çev. Ahmet Ağrakça), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İBNÛ'L-FAKÎH, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân* (Thk. Yusuf el-Hâdî), `Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 2009.

- İBNÜ'L'İMÂD, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü 'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb* (Thk. Mahmûd el-Arnaût), Dâru İbn Kesîr, Dimaşk 1986.
- MEÇHUL, *Hudûd al-Alam The Regions of The World*, (Haz. V. Minorsky), Cambridge University Press, Cambridge 1982.
- MİSKEVEYH, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkübü'l-Himem*, (Thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî), Süruş, Tahran 2000;
- MISKAWAIHI, *The Eclipse of the `Abbasid Caliphate*, C. II, VI (Çev. H. F. Amedroz, D. S. Margoliouth), Basil Blackwell, Oxford 1921.
- NÂSİR-I HÜSREV, *Sefernâme* (Çev. Abdülvehap Tarzi), Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, Ankara 1950.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsüddîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullâh, *Mir'âtü 'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân* (Thk. Muhammed Berekât vd.), Dâru'r-Resîli'l-Âliyye: Dimaşk 2013.
- ŞERÎF EL-İDRÎSÎ, Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh, *Nüzhetü'l-Müştâk fî'h-Tirâki'l-Âfâk*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1988.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebü Abdillâh, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.
- Araştırmalar
- ASHTOR, Eliyahu, "Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)", (Çev. Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen), *Ortaçağ tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2008, s. 511-548.
- ATEŞ, Ahmet, "Deylem", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, C. III, ss. 567-573.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslâm Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Taş Toprak Ma'mulleri Sanayi*, Ankara 2001.
- BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara 2005.
- BAZIN, Marcel, "Kazvin", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, C. XXV, ss. 154-155.
- BİLGE, Mustafa, "Ahvaz", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, C. II, ss. 1922-3
- BOSWORTH, C. E. "Mosaferids", *Encyclopaedia Iranica*, [Elektronik sürüm: February 8, 2013].
- BOSWORTH, C. E., "Asfâr b. Şîrûya", *Encyclopædia Iranica*, 2011, C. II/7, ss. 747-748.
- BOSWORTH, C. E., "Ziyârids", *EI²*, Brill, Leiden 2002, C. XI, ss. 539-540.
- BOWEN, H. [C. E. Bosworth], "Rukn al-Dawla", *EI²*, Brill, Leiden 1995, C. VIII, ss. 597-8.
- ED-DÛRÎ, Abdulazîz, *Dirâsât fî'l-'Asri'l-'Abbâsiyyeti'l-Müteahhire*, Şeriketü'r-Ribâta: Bağdad 1945.
- EHLERS, Eckart "Safidrud", *Encyclopaedia Iranica*, [Elektronik sürüm: July 18, 2012].

- GÜNDÜZ, Şinasi, “Mecûsîlik”, *DİA*, TDV Yayınları, 2003, C. XXVIII, s. 279.
- GÜNER, Ahmet, “Müsâfirîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, C. XXXII, ss. 68-70.
- GÜNER, Ahmet, “Rüknüddeve”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, C. XXXV, ss. 285-286.
- GÜNER, Ahmet, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)*, [Basılmamış doktora tezi], İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İzmir 1992.
- GÜNER, Ahmet, *Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyaseti*, Tibyan Yayıncılık, İzmir 1999.
- KABİR, Mafîzullâh, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad 334/946-447/1055*, Iran Society, Calcutta 1964.
- KRODY, Sumru Belger, “The Power of Script in Islamic Art: Three Treasures from The Textile Museum Collections”, *Unraveling Identity: Our Textiles, Our Stories*, [sergi kitapçığı, 21 Mart 2015 – 23 Ağustos 2015], The Textile Museum, George Washington University, Washington 2015.
- LE STRANGE, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Centarl Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Frank Cass & Co. Ltd., London 1966.
- MARÇAİS, PH., ‘Âshûrâ’, *Et*, Brill: Leiden 1986, C. I, s. 705.
- MECÎDÎ, İnâyetullâh, PEZŞEK, Menûcehr, “Cestânyân”, *Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*, Tahran 1393/2014, C. XVIII, ss. 122-131.
- MERÇİL, Erdoğan, “Ziyârîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C. XLIV, ss. 498-499.
- MİNORSKY, V., “La Domination des Dailamites”, *Iranica Twenty Articles*, Tahran Üniversitesi Yayınları (*İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tehran*), Tahran 1964, ss. 12-30.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Hürremiyye”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, C. XVIII, ss. 500-1.
- MÜNEYMİNE, Hasan, *Târîhü'd-Devleti'l-Büveyhiyye; es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâî ve's-Sekâfî -Mukâtaatü Fâris- h. 334-447, m. 945-1055*, ed-Dârü'l-Câmiyye, Beyrut 1987.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Râzî Billâh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, C. XXXIV, ss. 489-90.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Zencan”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C. XLIV, ss. 251-53.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Rey”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, C. XXXV, ss. 37-40.
- ÖZGÜDENLİ, Osmangazi, “Şîraz”, *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul 2010, C. XXXIX, ss. 182-184.
- PETRUSHEVSKY, I. P., “The Socio-Economic Condition of Iran Under the İl-Khâns”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, Cambridge, 1968.

- RÂZPÛŞ, Şehnâz, "Cestânyân", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1385/2006, C. X, ss. 346-348.
- STRANGE, Guy Le, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Centarl Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Frank Cass & Co. Ltd., London 1966.
- TSUGÏTAKA, Sato, *Sugar in the Social Life of Medieval Islam*, (Ed. Toru Miura), Brill, Leiden 2015.
- VEFÂ, Muhammed Ali, *el-Hilâfetü'l-`Abbâsiyye fi `Ahdi't-Tasalluti'l-Büveyhî*, el-Mektebü'l-Câmiyyi'l-Hadîs, İskenderiye 1991.
- WATT, W. Montgomery, *The Majesty That Was Islam The Islamic World 661-1100*, Sidgwick&Jackson, London 1974.
- YAŞAROĞLU, Hasan, "Zeydiyye", *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul 2013, C. XLIV, ss. 324-326.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Âşûrâ", *DİA*, TDV Yayınları: İstanbul 1991, C. IV, s. 24-26.
- ZETTERSTEEN, K. V., "al-Râdî Bi'llâh", *EF*, Brill, Leiden 1995, C. VIII, s. 368.